

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ

Sofya
21-23 Nisan 2000

Editor
Ali Çaksu

Önsöz
Ekmeleddin İhsanoğlu

PC/1 – 2002/1

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi
Seri No:8

ISBN= 92-9063-108-2 (Türkçe edisyon için)
ISBN= 92-9063-109-0 (Yabancı dil edisyon için)
ISBN= 92-9063-110-4 (Set)

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Satiat ve Kültür
Araştırma Merkezi (İRCİCA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Faks: 0212 258 43 65
E-posta: ircica@superonline.com
Vcb-sitesi: <http://i/ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Taşlak
Kapak: Hatice Polat
Basıldığı yer: Yıldız Matbaacılık, Yayıncılık ve Ticaret A.Ş., 2002, İstanbul

İRCİCA KÜTÜPHANESİ KATALOG FİŞİ

Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu
(21- 23 Nisan 2000: Sofya)
Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu
Tebliğleri ! editor Ali Çaksu; önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu.-
İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merckzi, 2002.

X, 447s.: res., hrt.; 24sım.- (İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak
ve İncelemeleri Dizisi Seri No:8)

ISBN: 92-9063-109-0
1. Medeniyet, İslâm - Balkan Ülkeleri 2. Medeniyet, Türk -
Balkan Ülkeleri, I. K.a. II. Çaksu, Ali (ed.) III. İhsanoğlu,
Ekmeleddin (önsöz) IV. (Seri)

949

OSMANLI DÖNEMİ BULGARİSTAN'INDA KUR'AN İLİMLERİ VE BULGARİSTAN MENŞELİ DİN ALİMLERİ

Murat Sülün

Giriş: Balkanlarda Kur'an İlimleri

Balkanlarda sadece 8./14.-10./16. asırlarda -hangi asırda yapıldığı bilinmeyenlerle birlikte- toplam 39 medrese bulunmaktaydı.¹ Osmanlı dönemi bir bütün olarak alındığında ise, sayı 609'a ulaşmaktadır: Yunanistan'da 189, Bulgaristan'da 144, Arnavutluk'ta 28, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Karadağ'da 105, Kosova, Makedonya, Sırbistan, Slovenya ve Voyvodina'da 134, Romanya'da 9 olmak üzere toplam 609 medrese.²

Balkanlarda, -başta Edirne olmak üzere Türkiye'dekiler hariç- Bulgaristan dışında kalan Manastır, Vardar Yenicesi, Siroz, Kosova, Üsküp, Saraybosna vb. yerleşim merkezlerinde bulunan medreselerden bazıları şunlardır:

Arnavutluk Nadra Fâik Paşa Medresesi;³ **Belgrad Yahyalı Mehmed Paşa Medresesi** (Ahmet Gül, s. 129); **Debre-i Bâlâ Tekke Medresesi** (Albayrak,⁴ III, 247); **Dimetoka Abdülvâsi Medresesi;**⁵ **Dimetoka Oruç Paşa Medresesi;**⁶ **İşkodra Medresesi** (Albayrak, III, 367); **Manastır Cami-i Şerif Medresesi** (Albayrak, IV, 392); **Prizren Emin Paşa Medresesi** (Albayrak, III, 111); **Prizren Hacı Tahir Ef. Medresesi** (Albayrak, II, 306); **Prizren'de Mehmed Paşa Medresesi**, (A. I, 364; IV, 397); **Prepol Medresesi** (Albayrak, III, 221); **Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Medresesi**⁷ (Albayrak, IV, 355); **Selanik Saatli**

1 8./14. asırda 4 medrese varken, bu sayı 9./15. asırda 12; 10./16. asırda 18'e çıkmıştır. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998, s. 243.

2 İhsanoğlu, a.g.e., s. 245 (Macaristan'daki 56 medreseyi bu sayıya dahil etmedik).

3 Yaklaşık 898/1493'te inşa edilen medrese için bkz. Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, Ankara 1997, s. 84; Mehmet Yavuzcan, "Osmanlılarda Medrese", İstanbul, 1982, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bitirme tezi, s. 76.

4 Albayrak'ı referans verdiğimiz medreselere, Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı eserinde, müellif ve alimlerin yetiştiği medreseler olarak -sadece- temas edilmektedir.

5 Muhtemelen 929/1522-23'ten sonra inşa edilen medrese hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Gül, a.g.e., s. 99-100.

6 803/1400-1'de inşa edilen bu medrese için bkz. Ahmet Gül, a.g.e., s. 44; Yavuzcan, a.g.e., s. 17.

7 Yavuzcan, a.g.e., s. 68.

Cami Medresesi (Albayrak, III, 52); Selanik Sultan Murad Medresesi;⁸ Serez Ali Paşa Medresesi (Albayrak, II, 279); Serez Selçuk Sultan Medresesi;⁹ Serez-Zilhova Gazi Kara Ali Bey Medresesi (Albayrak, IV, 101); **Tiran** Hacı Abdurrahman Bey Medresesi (Albayrak, II, 168); **Üsküp** İshak Bey Medresesi;¹⁰ Üsküp Atiyye Hanım Medresesi (Albayrak, II, 74); Üsküp Meddah Medresesi (Albayrak, I, 150); Üsküp Medresesi (Albayrak, III, 120); Üsküp İskeçe Medresesi (Albayrak, I, 138); **Yanya** Namazgâh Medresesi (Albayrak, III, 121); Yanya Arslan Paşa Medresesi, (Albayrak, III, 313); Yanya-Ergiri İsfendol Medresesi (Albayrak, II, 40. İskendol: II, 97, III, 58, 73; İskendolzâde: II, 185; İskenderzâde: II, 290); Yanya Veliyyüddin Medresesi (IV, 337); Yanya-Filât Veis Ağa Medresesi (IV, 337); **Yenipazar** Altın İlim Medresesi (Albayrak, IV, 359); Yenipazar Sinan Çelebi Medresesi.¹¹

1. Osmanlı Bulgaristan'ında Kur'an Eğitim-Öğretimi

A. Osmanlı Maârifinde Kur'an İlimleri

Osmanlı'nın özellikle son döneminde medreseler, *ibtidâ-i hâriç, hareket-i hâriç, ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil, mûsıla-i sahn, sahn, ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı, mûsıla-i süleymaniye, Süleymaniye, hâmise-i süleymaniye* ve *dâruhadîs-i süleymaniye* şeklinde 12li bir ilmî hiyerarşiye göre yükseldi.¹² Bir başka tasnife, müderrisin aldığı yevmiye sistemine göre de medreseler, 20 akçeli, 30 akçeli 40lı, 50li, 60lı diye tasnif edilebilir, ki hareket-i hâriç, dâhil ve sahn 50li medreselerdir.¹³ Sahnı üniversite; mûsılları da lise ve kolej düzeyinde görenler varsa da, Atay sahnın üniversite sonrası yüksek lisans ve doktora tekabül ettiğine inanmaktadır. Atay'ın vardığı sonuca göre, 20, 30 ve 40 akçeli medreselerin lise seviyesinde; 40, hâriç ve dâhil medreselerin üniversite tahsili seviyesinde; sahn medresesiyle üstünün ise yüksek tahsil sonrası uzmanlık eğitimi olarak kabul edilmesi gerçeğe daha uygundur.

⁸ A.g.e., s. 59.

⁹ II. Bâyezid'in kızı Selçuk Sultan tarafından yaklaşık 914/1508-9'da inşa ettirilen medrese için bkz. Ahmet Gül, a.g.e., s. 91; Yavuzcan, a.g.e., s. 57.

¹⁰ II. Murad devri devlet adamlarından İshak Bey'in, muhtemelen 842/1438-39'da inşa ettirdiği bu medrese hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984, s. 200 vd.; Ahmet Gül, a.g.e., s. 53; Mehmet Yavuzcan, a.g.e., s. 42.

¹¹ Yavuzcan, a.g.e., s. 18.

¹² Albayrak, a.g.e., I, 40; Atay, a.g.e., s. 91.

¹³ Atay, a.g.e., s. 88, 100.

Talim-tecvid mehâric-i hurûf gibi Kur'an ilimleri sıbyan mekteplerinde küçük çocuklara öğretilmekte ise de,¹⁴ bu ilimlerle ilgili asıl eğitim müesseseleri dârukkurrâlardır. "Sıbyan mektebini bitiren bir kimse işe en alt seviyedeki dârukkurrâdan başlar; burada hıfzını tamamladıktan sonra yüksek seviyedeki bir dârukkurrâyâ devam ederdi. Dârukkurrâlarda İmam Cezerî ve Şâtübî'nin kıraat ilmine dair meşhur eserleri takip edilirdi".¹⁵ Bazı medreselerin müstemilâtı içinde dârukkurrâlara da yer verilmiştir.¹⁶ Ayrıca yaygın eğitimin önemini de gözardı etmemek gerekir; meselâ, ulemanın bir kısmı hıfzını ve mukaddemât-ı ulûmu bizzat kendi babalarından tamamlamıştır ki, Bulgaristan menşeli alimler arasında yaygın ya da örgün eğitim sonucu hafızlığını ikmâl edip Kırâât-ı Aşere ve Takrib'den icazet alan pek çok kimse vardır.¹⁷ Hafız lakabıyla yâd edilenler ise çok daha fazla sayıdadır.¹⁸

Tefsir ise bunlardan sadece sahn'da okutulur ve kitap olarak Beyzâvî ve Zemaşerî takip edilirdi.¹⁹ İnsanlara iki cihan saadetinin genel prensiplerini sunan Kur'an-ı Kerim'in bütün ayetlerini açıklama gayesi güden tefsir ilminin fıkıh, hadis gibi diğer disiplinlerden bir miktar farklılık arzettiği bir gerçektir. Söz konusu disiplinlerin muayyen ve mahdut bir alanı bulunmasına rağmen, tefsir ise hayatı ilgilendiren her alana, psikoloji, sosyoloji, hukuk, siyaset, ahlâk, tarih, astronomi, kozmografya vb. ilimlerin alanına giren konulara ilişkin ayet ve hükümler ihtiva eden Kur'an'ı açıklamak görevini üstlenmektedir. Bu sebeple, tefsirle iştigal edenlerin bu alanlara ilişkin belli bir altyapıya sahip bulunması gerekmektedir. Ancak sırf bu alanlarla ilgili altyapı ve behreye sahip olmak yetmemekte, müfessir ve fakihlerin geliştirdikleri "tefsir/yorumlama" ve "fıkıh/anlama" usûlü çerçevesinde hareket etmek gerekmektedir.²⁰

14 A.g.e., s. 187.

15 Hakkı Dursun Yıldız'ın editörlüğünde bir heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XIV, 107.

16 Örnek olarak bkz. İznik Süleyman Paşa Medresesi (Ahmet Gül, a.g.e., s. 37), Midilli Hayreddin Paşa Medresesi (Gül, s. 107), İstanbul Şehzade Medresesi (Gül, s. 121), Selimiye Dâruhadîsi (Gül, s. 181; İhsanoğlu, a.g.e., s. 462). İhsanoğlu'nun belirttiğine göre, IX/XV. asırda 3; X/XVI. asırda ise 11 adet dârukkurrâ mevcuttu (a.g.e., s. 244).

17 İşte örnekler: Filibe-Pazarcıklı Hacı Hüseyin Hüsnü Ef. (d. 1288); Rusçuklu Hafız Hasan Hilmi Ef. (d. 1288); Şumnu lu Mehmed Nuri Ef. (1300/1884-1927/Bursa); Reisülkurrâ Varnalı Ahmed Hamdi Ef. (1294-1960'lar).

18 Bkz. aynı kısım.

19 Atay, a.g.e., s. 95, 100; Ziya Demir, s. 85. Mustafa Bilge de bu iki esere temas etmekte ise de bunların medreselerin hangi seviyesinde okutulduğuna dair bir bilgi vermemektedir (*İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 43 vd.).

20 Hüseyin Atay'ın aşağıdaki görüşünün ilke olarak doğru olduğunu kabul etmekle birlikte biraz daha geliştirilmesi gerektiği kanatındeyiz: "Bütün İslâmî ilimlerin gayesi, Kur'an'ı tefsir etmek, anlamak ve ondan

Osmanlı padişahları huzurunda Ramazan aylarında akdedilen Huzur Dersleri'nde²¹ özellikle Tefsir-i Şerif takrir edilmesinin sebebi bu olduğu gibi, Müslümanların, Asr-ı Saadetten beri Kur'an'ı tefsir edip ilahi pasajlar hakkında yorum yapabilmek için, birikimlerinin zirvesine çıktıkları âhir ömürlerinde tefsir yazmalarının sebebi de budur. Nitekim medrese tarihinde dâruhadîsler ve dârukkurrâlar bulunmasına rağmen, tefsir ilmine has bir medresenin bulunmaması dikkat çekicidir. "Osmanlı medreselerinde Tefsir, ister programlı döneme geçildiğinde isterse daha önceki dönemlerde olsun daima en üst ve ona yakın kademelerde okutulmuştur".²²

Medresedeki ilk resmî islahattan sonra Kur'an ilimlerinden talim-tecvid I. yıl okutulurken, IX. ve X. yıllarda Beyzâvî'nin okutulması kararlaştırılmıştı.²³ 1914'te eğitime başlayan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nde ise, tâlî kısımda Kur'an tertîli ve Kur'an'ın mânaları adlı iki dersin yanı sıra âlî kısımda tefsir dersleri mevcuttu.²⁴ Bu programın tâdil edilmesiyle tâlî kısma, tecvid ve bazı surelerin ezberlenmesine yönelik Kur'an dersi konulurken, âlî kısma tefsir dersi konulmuş; ancak bununla yetinilmemiş, mütehasşıslar için açılan kısımda bir tefsir-hadis şubesi vaz'edilerek şu derslerin okutulması karara bağlanmıştı: Nâsîh-mensûh ilmi, esbâb-ı nüzûl ilmi, usûl-i tefsir, (umumi) tefsir, kurrâ ve müfessirlerin tabakaları, ricâl tenkîdi, hadis ve mevzûât (uydurma hadisler).²⁵

hüküm çıkarmak, onu hayata tatbik etmek olmasından ötürü yüksek ilimlerden sonra okunması en yüksek bir amaçtır. Bütün ilimler önce bilinir sonra Kur'an'a tatbik edilir; onun için Tefsir ilmi deyince bütün ilimleri anlamak gerekir" (Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi -Medrese Programları, İcâzetnâmeler, İslâhat Hareketleri-, İstanbul, 1983, s. 193) Oysa, İslâmî ilimlerden hiçbirinin, tefsir ilmi gibi evvelen ve bizzat Kur'an'ı açıklamak gayesi gütmeyeceği, yani Kur'an'la sınırlı olmadığı kesindir; evet bir müfessirin bu disiplinlerden belli bir altyapıya sahip olması gereklidir, ancak Kur'an'ı yorumlamak için bunlar kâfi değildir. Esbâb-ı nüzûl, mekkî-medenî, muhkem-müteşâbih, eşbâh-nezâir, garîbül-Kur'ân gibi Kur'an ilimlerinin yanı sıra mantûk-mefhûm, âm-hâs, mutlak-mukayyed gibi elfâz ve delâlet bahislerinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

- 21 Huzur Dersleri'nde Beyzâvî tefsiri esas alınarak bütün Kur'an'ın baştan sona tefsir edilmesi hedeflenmiş, ancak başladığı h. 1172'den h. 1342 tarihine kadar ancak Nahl süresinin (15) 26. ayetine kadar gelinebilmiştir. Huzur Dersleri'nin tarifi, mahiyeti, tarihçesi, meclislerin teşkil tarzı, ayrıca mukarrir ve muhataplarda aranan şartlar için -sırasıyla- bkz. Ebû'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 13 vd., I, 62 vd., 84 vd., 99 vd.
- 22 Ziya Demir, "Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluştan XXVI Asrın Sonuna Kadar-", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1994, s. 85.
- 23 Atay, *a.g.e.*, s. 233-35.
- 24 *A.g.e.*, s. 263-64.
- 25 *A.g.e.*, s. 265-66 (bu ilimleri okutan müderrislerin listesi mezkûr eserin 279. sayfasında verilmektedir).

B. Bulgaristan Maârifinde Kur'an İlimleri

Bulgaristan ve diğer Balkan ülkelerindeki medreselerde Kur'an ilimleri için Osmanlıların özel bir müfredat uyguladığı söylenemez. Öteki medreselerde hangi sistem tatbik ediliyorsa, bu bölge medreselerinde de aynı esasa göre tedrisat yapılmakta; Kur'an ilimleri nâmına öteki Osmanlı merkezlerinde hangi eserler okutuluyorsa, bu bölgede de durum aynı idi, denebilir. Yalnız, medreseler, yerleşim merkezinin büyüklük ve ehemmiyetine göre tabii ki farklı bir tedrisât sistemine sahiptiler. Nitekim Balkanlardaki medreseler İstanbul'daki üniversite ve yüksek lisans merkezi mesabesindeki Fatih ve Süleymaniye gibi medreselere göre daha alt kademede birer kolej, lise ve yüksekokul mesabesinde idiler.

Osmanlı döneminde Bulgaristan topraklarında toplam 144 adet medrese bulunduğuna temas etmiştik. Bu Osmanlı medreselerinden bazıları şunlardır:

Berkofça Yusuf Paşa Medresesi (Albayrak, II, 316); *Eski Zağra* Gülcü Medresesi (Albayrak, III, 248); *Filibe* Karagöz Paşa Medresesi;²⁶ Filibe Köşeşeyhi Medresesi (Albayrak, IV, 268); Filibe Şehâbeddin Medresesi (Albayrak, III, 152, 364); Filibe Kula Şahin Medresesi;²⁷ *Hezargrad* Debbaghâne Medresesi (Albayrak, II, 91); Hezargrad İbrahim Paşa Medresesi;²⁸ Hezargrad Müftü Medresesi (Albayrak, IV, 232); *Karînâbad* Hüseyin Çelebi Medresesi (Albayrak, I, 253); *Köstendil* Mollazâde Medresesi (Albayrak, II, 393); *Kızanlık* Çukur Medrese (Albayrak, III, 248); Kızanlık Kapıcıbaşı Medresesi (Albayrak, IV, 201); *Osmanpazarı* Çarşı Camii Medresesi (Albayrak, II, 355); Osmanpazarı Tekke Camii Medresesi (Albayrak, II, 151); *Plevne* Mihaloğlu Ali Bey Medresesi;²⁹ *Ruşçuk* Hüseyin Hoca Medresesi (Albayrak, IV, 189); Rusçuk Mirsa Saîd Paşa Medresesi (Albayrak, II, 208); Rusçuk Rüstem Paşa Medresesi;³⁰ *Silistre* Bayraklı C. Medresesi (Albayrak, II, 261); Sofya Sofu Mehmed Paşa Medresesi;³¹ *Şumnu* Ağa Camii Medresesi (Albayrak, IV, 95); Şumnu Muşvaklı

26 Yavuzcan, *a.g.e.*, s. 25.

27 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 52; Yavuzcan, *a.g.e.*, s. 26 (medresenin Şehâbeddin Paşa tarafından yapıldığı belirtildiğine göre, muhtemelen bir önceki medrese ile aynı medresedir).

28 Makbul/Maktûl İbrahim Paşa tarafından 929/1522-23'ten önce yaptırılmış bu medrese için bkz. Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 101; Yavuzcan, *a.g.e.*, s. 42.

29 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 120; Yavuzcan, *a.g.e.*, s. 12.

30 Yavuzcan, *a.g.e.*, 17.

31 Ahmet Gül, *a.g.e.*, s. 129.

(Mişvaklı) Medresesi (Albayrak, IV, 338); Şumnu Tombul (Şerif Halil Paşa) Camii Medresesi;³² *Tirnova* Evte (Ote) Medresesi (Albayrak, IV, 109); *Uzuncaâbad-Hasköy* Gülcü Medresesi (Albayrak, III, 248); *Varna* Abdurrahman Ef. medresesi (Albayrak, II, 282).

Sayıdığımız ve sayamadığımız medreselerin yanı sıra, cami vb. Türk-İslâm eserleri uzun süren Osmanlı-Bulgar mücadele sürecinde çok büyük bir tahribâta uğratılmış ve bunların pek azı günümüze gelebilmiştir.

Bugün Bulgaristan'da yaklaşık 1000 (bin) cami ve mescidde 700 din görevlisi vazife yapmaktadır. Todor Jivkov döneminde yıkılıp tahrip edilen pek çok cami tamir veya yeniden inşa edilmektedir. Ancak pek çok İslâmî gelenek yeniden tesis edilip yerleştirilmeye çalışılıyorsa da bilgisizlik hakimdir. Bunun halli sadedinde bugün Bulgaristan'da bütün olumsuzluklara rağmen, birkaç imam-hatip lisesinin yanı sıra Sofya'da yarı-yüksek bir İslâm enstitüsü mevcut olup burada 500 öğrenci din eğitimi almaktadır. Bazı köylerde bir kaç ay süren Kur'an kursları düzenlenmektedir,³³ ki Bulgaristan Müslümanlarının Kur'an ve İslâmî kültürle bağlantılarını pekiştiren "hâfiz duâları"nı³⁴ da bu bağlamda hatırlatmak yerinde olacaktır.

İki paragraftaki bu genel ifadeleri biraz daha açacak olursak: 1910'a kadar Bulgaristan'daki ilkokullarda dört sınıfta da Kur'an-ı Kerim dersi vardı. 1912 öncesinde dört yıllık ortaokullarda sadece I. sınıfta Kur'an dersi vardı. I. ve II. sınıflarda da bir kıraat dersi³⁵ mevcutsa da bunun İlm-i Kıraat'ten ziyade okuma dersi olduğu aşikârdır. Üç yıllık ortaokullarda ise her üç sınıfta da Kur'an dersi bulunmaktaydı. 1918-19'da öğretmen yetiştirmeye yönelik olarak Şumnu'da eğitim-öğretime başlayan iki yıllık Dârü'l-Muallimîn müfredâtında gösterilen³⁶ din derslerinde muhtemelen Kur'an ilimleri de okutulmaktaydı (bu okul 1928'de kapatılmıştır).

32 Caminin etrafındaki odalarda, ülkemizde de tanınan Ahmed Davutoğlu, Osman Keskioglu gibi birçok hoca yetişmiştir.

33 Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dinî Meseleleri", Türk Dünyasının Dinî Meseleleri Sempozyum Bildirileri (Kutlu Doğum Haftası 1997), haz. Ömer Turan, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1998, s. 201-2.

34 Bu dua ve merasimlerin işleyişi hakkında bkz. Yakup Çiçek, "Balkanlarda Dinî Hizmetlerin Dünü ve Geleceği", *Azınlık Problemlerinin Çözümünde Bulgaristan Modeli Uluslar Arası Sempozyumu (20-21 Mayıs 1999, Şumnu)*'na sunulan bildiri, s. 7 vd.

35 *Bulgaristan'da Türk Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb*, haz. Haşim Ertürk ve Rasim Emiñoğlu, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1993, s. 11.

36 *Bulgaristan'da Türk Eğitim...*, s. 17.

1940lı yıllarda gerçekleştirilen iktidar değişikliği ülkede giderek bir totaliter rejime yol açtı. Eylül 1946 yılında özel okullar devletleştirildi. Kimileri bunu olumlu karşılamıştı, çünkü yasanın 154. maddesi Türk ve diğer azınlık okullarının devlet tarafından açılıp yönetilmesini ve finanse edilmesini öngörüyordu. Azınlık okullarında eğitim kendi dilleriyle yapılacaktı. Okulların devletleştirilmesi 1948'te tamamlandı. Dini eğitim kısıtlandı. İlkokul ve Rüşdiyelerde okutulan Kur'an ve ilmihal derslerinin saatleri azaltıldı. Medreselerin sayısı dörde indirildi.

Bu arada okulların ve öğrencilerin sayısı hızla artıyordu. 1943-1944 ders yılında 424 okul ve 37.335 öğrenci; 1947-1948 ders yılında 894 okul 88.600 öğrenci vardı. Rüşdiyeler de yüze çıkmıştı. Öğretmen açığı önce Nüvvâb mezunlarıyla kapatılmaya çalışıldı. En az üç yıl öğretmenlik yapmış olan Nüvvâb ve Dârü'l-Muallimîn mezunlarına ilkokul öğretmeni statüsü verildi. Nüvvâb'ın âlî kısmından mezun olanlara da sınavla Rüşdiye öğretmeni hakkı tanındı.

a. Medresetü'n-Nüvvâb

Kadı nâibi yetiştirmek üzere eğitim-öğretim faaliyetlerine 1922-23 ders yılında Şumnu'da başlayan Medresetü'n-Nüvvâb,³⁷ "âli" ve "tâli" olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. Tâli kısım beş, âli kısım ise üç senelikti. Tâli kısım mezunları imam-hatip ve ilkokul öğretmeni; âli kısım mezunları ise müftü ve ortaokul öğretmeni oluyorlardı. Medresetü'n-Nüvvâb'ın tâli kısmı ders programında I. sınıfta 2; II. sınıfta da 1 saat olmak üzere Kur'an-ı Kerim dersi varken, âli kısımda sadece hukukla ilgili dersler vardı.³⁸ Nüvvâb medresesi 1947'de liseye dönüştürüldü.

Kurulduğu 1921'den itibaren bir çok İslam alimi yetiştiren ve şu an İmam-Hatip Okulu olarak hizmet veren Nüvvâb, 1950'de komünizm idaresine geçen Bulgaristan'daki diğer 14 kadar medrese ile birlikte kapatılmıştır.

³⁷ Medresetü'n-Nüvvâb'ın kuruluşu, müfredâtı, müdür ve öğretmenlerinin yanı sıra tâli ve âli kısmından mezun olanların listesi ve okulun esas nizamnamesi ile dâhili talimatnamesi için bkz. *Bulgaristan'da Türk Eğitim...*, 25-87.

³⁸ *Bulgaristan'da Türk Eğitim...*, s. 32-33.

b. İmam-Hatip Okulları³⁹

Bulgaristan'da İslam dini hakkında eğitim ve öğretim veren müessese olarak dört tane imam-hatip okulu vardır: Şumnu İmam-Hatip Okulu; Rusçuk İmam-Hatip Okulu; Rusçuk'un bir kasabasında olup faaliyeti pek az olan bir İmam-Hatip Okulu ve Mestanlı İmam-Hatip Okulu.

Bulgaristan'da ilköğretim süresi sekiz yıl olduğu için, imam-hatip okullarına ancak ilköğretimi bitiren öğrenciler girebilmektedir. İmam-Hatip okullarındaki eğitim-öğretim süresi 1995 yılına kadar üç iken, ondan sonra dört yıla çıkarılmıştır. Her imam-hatip okulunun öğrenci sayısı yaklaşık olarak 200 civarındadır. Rusçuk İmam-Hatip okulunda ayrı binalarda olmak üzere hem kız hem de erkek öğrenciler vardır.

c. Sofya İslam Enstitüsü ve İlahiyat Fakültesi⁴⁰

Sofya İslam Enstitüsü, -Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanları Başmüftülüğü'ne bağlı olarak- ilgili bakanlığın 42/2909-1990 sayılı kararına göre lise üzeri üç yıllık eğitim veren yarı-yüksek bir okul olarak 1 Ekim 1990 tarihinde açılmıştır. Bulgar eğitim sistemine göre yarı-yüksek bir okul olan bu enstitü 1990-91 öğretim yılında 3'ü kız olmak üzere 60 öğrenci ile öğretime başladı ve 1993-94 öğretim yılı sonuna kadar öğretime devam etti. İlk yılında müracaat eden öğrencilerin hepsi alınmıştı. Bu öğrenciler, hiçbir dinî dersin okutulmadığı liselerden mezun öğrencilerdi. 1994 yılında ise öğrenci sayısı 100 civarındaydı.

Enstitüde görev yapan 25 öğretim elemanından Salih Yıldız, Mustafa Mangırcı, Mehmet Ali Öztürk ve Mithat Abdulaziz Mahmud Kur'an dersleri verirken tefsir, fıkıh, hadis, hadis dersleri Doç. Dr. Yakup Çiçek tarafından yürütülmekteydi. Dr. Emin Aşıkkutlu da Kur'an'ın yanı sıra hadis dersleri vermekte idi.

Sofya İlahiyat Fakültesi aslında Sofya İslam Enstitüsü'nün Yüksek İslam Enstitüsü'ne dönüştürülmesinden sonra onun bünyesinde açılan bir fakültedir. 1994 yılı Ekim ayında İslam Enstitüsü, lise üzeri dört yıllık eğitim veren,

³⁹ Geniş bilgi için bkz. (iki yıl mezkûr fakültenin dekanlığını yapan) Yakup Çiçek, "Balkanlarda Dinî Hizmetlerin Dünü ve Geleceği", s. 15 vd.; aynı müellif, "Sofya'da İki Yıl", basılmamış Bulgaristan hatıraları.

⁴⁰ Bu iki kurum hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yakup Çiçek, "Balkanlarda Dinî Hizmetlerin Dünü ve Geleceği", s. 19 vd.; ayrıca aynı müellif, "Sofya'da İki Yıl".

başında rektörü bulunan ve bünyesinde İlahiyat ve Pedagoji olmak üzere iki fakülte açılan bir üniversite statüsünde Yüksek İslam Enstitüsü'ne dönüştürüldü. Program ve tasarı çalışmalarına Doç. Dr. Yakup Çiçek'in de katıldığı Sofya İlahiyat ve Pedagoji fakültelerinde 1995'te toplam 125 kayıtlı öğrenci vardı. Bu öğrencilerin 96'sı Türk, 27'si de Pomak'tı. Fakültede öğretim süresi dört yıldır. Fakültenin müfredatı hazırlanırken, Marmara İlahiyat Fakültesi Programı esas alınmıştır. Bu bir bakıma Yüksek İslam Üniversitesi demektir. Rektörlüğüne seçimle Doç. Dr. İbrahim Yalınov getirildi. 27-10-1994 tarihinde toplanan Akademik Kurul tarafından da dekanları seçildi. Sofya İlahiyat Fakültesi Dekanlığı'na Doç. Dr. Yakup Çiçek, Pedagoji Fakültesi Dekanlığı'na Doç. Dr. Halil Ethem, İslam Enstitüsü Müdürlüğü'ne de İsmail Çavuşev getirildi.

1994-95 öğretim yılında İlahiyat ve Pedagoji fakültelerinin I. ve İslam Enstitüsünün II. ve III. sınıflarında tefsir, hadis, fıkıh ve hadis dersleri Doç. Dr. Yakup Çiçek tarafından okutulmuştur.

Amacı ilâhiyatçı yetiştirmek olan Sofya İlahiyat Fakültesi'nde Hitabet, Günümüz Dinlerarası İlişkiler, Mezhepler Tarihi, Tasavvuf, İslam Felsefesi, Din Psikolojisi gibi *mecburi ihtisas derslerinin* ve Pedagoji, Eğitim Psikolojisi, Dini Eğitim Metodları, Osmanlıca, Türk Dili, Türk Edebiyatı, Bulgaristan'da İslam Tarihi, İslam Ülkeleri Tarihi gibi *seçmeli derslerin* yanında, Fıkıh, Kelam, Dinler Tarihi, İslam Tarihi, İslam Ahlakı, İslam Kültürü, Arap Dili gibi *temel dersler* okutulmaktadır. Kur'an-ı Kerim dersi toplam 420 saat, tefsir dersi ise toplam 150 saattir.

Amacı öğretmen yetiştirmek olan Sofya İslâm Enstitüsü Pedagoji Bölümü'nde ise Genel Psikoloji, Eğitim Psikolojisi, Din Psikolojisi, Pedagoji, Din Eğitimi Metodları, Felsefe, İslam Felsefesi, Mantık, Genel Tarih, Bulgar Dili ve Bulgaristan'daki İslam Tarihi gibi *mecburi mesleki derslerin* yanında, *seçmeli dersler* olan Türk Dili, Osmanlıca, Osmanlı Diplomasisi, Arşivcilik, Acem Dili, Türk Edebiyatı, Eğitim Sosyolojisi, Din Sosyolojisi, Dinî Müzik ve Balkanlar Tarihi verilmektedir. Ayrıca Fıkıh, Kelam, Dinler Tarihi, İslam Tarihi, İslam Ahlakı, İslam Kültürü ve Arap Dili gibi *temel dersler* vardır. Bu meyanda, toplam 360 saatlik Kur'an-ı Kerim ve 120 saatlik tefsir dersi mevcuttur.

2. Bulgaristan Menşeli Tefsircilerin Kur'an'a Yaklaşımlarına Örnekler

Bulgaristan topraklarında doğup da tefsir ilmi ile iştiğal eden alimler genelde İstanbul'daki çeşitli medreselerde yetişmişlerdir. Çünkü memleketlerindeki medreseler ihtisas için elverişli olmayıp en fazla yüksek okul seviyesindeydi. Bulgaristan menşeli alimlerin Kur'an ilimleriyle ilgili olarak daha çok hafızlık ve kıraatle iştiğal ettiği, tefsire dair eser yazarların da -aşağıda vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi- işari ağırlıklı tefsirler yazdığı görülmektedir. Ayrıca Lofçalı Ahmed Cevdet Paşa ve Karînâbadlı Osman Keskiöğlü Kur'an tarihine ilişkin eserler vermişlerdir.

I. Şumnu Atpazârî Osman Fazlî-i İlâhî (1041/1632 Şumnu-1102 Magosa)

Celvetî şeyhlerinden olup Bursevî'nin müşşididir. Pek çok eseri bulunan Atpazârî'nin tefsire müteallik eseri: *El-Lâihâtü'l-berkıyyât fi keşfi'l-huceb ve'l-estâr 'an vücâhi esrâri ba'dü'l-ehâdîs ve'l-âyât*.⁴¹

Atpazârî, gerek zâhir ve gerekse bâtın ilimlerine dair eserler telif etmiştir. Usûl, fıkıh, kelâm ve edebiyat sahalarındaki eserleri daha ziyade kendinden önce yazılmış olanlara şerh, haşiye ve ta'lîka kabilindedir. Tasavvufî eserleri ise onun zevk halinin bir aynasıdır. Bu nevîden eserlerini genellikle halvet, uzlet ve ihtifâ hallerinde, insanlardan uzak, cerbezeli bir zikir veya tevhidden sonra kalbine doğan bir ilhamla kaleme almış olmalıdır ki, ondaki bu cerbeze ve ulaştığı "beka billah" mertebesi eserlerinde de görülmektedir.⁴²

El-Lâihât'ta: Bakara suresinden 1-2, 67, 212; Âl-i İmrân'dan 7-8, 64; el-Mâide'den 6, 100; el-En'âm'dan 75-83; Hûd'dan 112; Yûsuf'tan 92, 98; el-Hicr'den 21; en-Nahl'den 72, 125-128; el-İsrâ'dan 12, 80, 110; el-Kehf'ten 65; Meryem'den 15, 33; el-Enbiyâ'dan 18; el-Furkan'dan 72; el-Ankebût'tan 52; ez-Zümer'den 7, 36; Fussilet'ten 53; Muhammed (Kıtâl)'den 19; et-Tûr'dan 1-3; en-Necm'den 62; el-Hadîd'den 4, 10, 23; el-Mülk'ten 22; en-Nâzi'ât'tan 40; el-İnfîtâr'dan 8; eş-Şems'ten 1-2, 7-10 numaralı ayetler; el-İnşirâh suresinin tamamı; el-Kâfirûn'dan da 1-2 numaralı ayetler olmak üzere toplam 66 ayet

⁴¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri (A Biobibliographical Dictionary of the Ottoman Literature)* 1971 Gregg International Publishers Limited, I, 16.

⁴² Bedreddin Çetiner, "Atpazârî Osman Fazlı ve el-Lâihâtü'l-Berkıyyât Adlı Tasavvufî Tefsir Risalesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XVI-XVII, 1999), İstanbul 2000, s. 43.

tefsir edilmiştir.⁴³ Sonuç olarak denebilir ki, Şeyh Osman Fazlı Ef. kalbine doğan ilhamlara göre bu eseri, uzun bir dönemde meydana getirmiş olmalıdır. Zaten eserin tam olmaması, ferâğ kaydının bulunmaması da bunu ve müellifin esere devam etme niyetini gösterir.⁴⁴

Bursevî'den iktibas edeceğimiz birkaç örnekle Şeyh'in Kur'an tefsirine ilişkin birkaç ipucu sunmaya çalışacağız: Atpazârî, "Allah'ın âyetleri üzerinde, inkâr edenlerden başkası tartışmaya girişmez. İnkârcıların memlekette gezip dolaşması seni aldatmasın." ayetini tefsir ederken, Bursevî'nin bildirdiğine göre şöyle bir işârî yorum getirmiştir:

"Şeriatı inkâr edenler şu zahirî Kur'an'ın (Kur'ân-ı resmî'nin) ayetleri hakkında mücadele ediyorlar; bunlar zahirî / resmî ayetler hakkında tartışıklarından, tartışmaları da zahirî / resmî oluyor. Böylece, gerçeğin inkârcısı olmanın yanı sıra zahirin inkârcısı da olmuş oluyorlar. Gerçeği inkâr edenler ise gerçek Kur'an'ın ayetleri hakkında tartışıyorlar ve gerçek ayetler hakkında tartışıklarından, tartışmaları da gerçek olmuş oluyor. Ancak bunlar zahirin inkârcısı değil, sadece gerçeğin inkârcısı oluyorlar."⁴⁵

Bursevî, bir başka ayette de Atpazârî'den dinlediği şu yoruma yer veriyor:

" 'Kaf' lâfzı, baş tarafı, -Kaf harfi ile başlayan- *Kul* (De ki) lafzı olan İhlâs Suresi'nde de belirtilen te'ayyün-i evvel [Allah'ın ilk olarak bir 'ayna sahip olmağa başladığı devir]den ibaret bulunan Ehadiyyet mertebesine işarettir. Sad ifadesi ise, te'ayyün-i sani'den ibaret bulunan Samediyet mertebesine işarettir. Ki bu mertebe, bütün mertebe ve tavırların, mertebe mertebe; tavır tavır sonsuza dek kendisinde yer aldığı makamdır."⁴⁶

Yine Bursevî'nin naklettiğine göre, Atpazârî, bir eserinde şöyle demiş:

"Mâlum ola ki, ruh cevheri, soyutluğu ve soyut ruhlar aleminden olması hasebiyle bedenden başka bir şeydir. Bedenle ruh arasında bir

43 Çetiner, *a.g.m.*, s. 49.

44 *A.g.m.*, s. 50.

45 Bursevî, *Râhu'l-beyân*, VIII, 154.

46 *A.g.e.*, 2-3.

tedbir ve tasarruf ilişkisi vardır. Süreklilik ve bakası açısından ruh, bedene muhtaç olmayıp kendi başına ayakta kalır; fakat beden şu şehadet aleminde ruhun sureti, kuvve ve kemâlâtının tezahür yeri olduğu içindir ki, bu haysiyetle ruh bedene muhtaçtır, ondan ayrılamaz aksine, -ehlince meşhur bulunan 'hulûl yayılışı'na benzer şekilde değil, ama- 'Sınırsız, Hak Varlık'ın tüm varlıklara sirayet etmesine benzer şekilde, beden her tarafına yayılmıştır. Varlıklar ile bu Varlık arasında, bu açıdan, her yönden bir başkalık (muğâyeret) yoktur. Hakk'ın varlıklarda ne şekilde zuhur ettiğini ve varlıkların hangi cihetle O'nun aynı, hangi cihetle de O'nun gayrı olduğunu bilenler, ruhun da bedende nasıl zuhur ettiğini ve ruhun hangi cihetle beden aynı, hangi cihetle de beden gayrı olduğunu bilirler. Çünkü ruh, bedeninin rabbidir. Her kim bir rab ile o rabbın, rabbi olduğu şey (merbûb) arasındaki durumu tam ve gerçek şekliyle bilirse anlattığımız hususu da tam olarak anlar. İlim ve anlayışa ileten sadece Allah'tır."⁴⁷

II. Sofyalı⁴⁸ Bâli Ef.

Aslen Ustrumcalıdır. Tahsil ve tefeyyüzü Sofya ve İstanbul'dadır.⁴⁹ Şeyh Bali Baba'nın Sofya'nın bir kenar mahallesinde bulunan türbesini içine alan cami şu an kiliseye dönüştürülmüş olup Bali Baba Bulgaristan yetkililerince bir Hıristiyan azizi olarak takdim edilmektedir.⁵⁰ Çeşitli eserlerinin⁵¹ yanında bir de tefsire dair *Tefsîr-i âyât-i muhtelifê*⁵² adlı bir eseri vardır.

Eser, bazı ayet ve hadislerin tasavvufî açıklamalarının yanı sıra, İbn Arabî'nin zikir hakkındaki görüşünü ihtiva eder. Tefsir, Bakara'nın -insanın halife kılınmasıyla ilişkili bir pasaj olan- 30-33. ayetleri ile başlayıp: elst bezmine müteallik pasaj olan 172-173. ayetlerle devam eder. İnsanın yüklendiği emanet meselesini konu alan Ahzab 72. ayetten sonra Hz. İbrahim'in Allah'ın varlığına nasıl ulaştığını konu alan En'âm 75-79. ayetleri

47 A.g.e., 58.

48 Sofya/Sofiya, Bulgaristan'ın en büyük şehri ve başkenti. Ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel merkezi. Sredna Gora'nın batısında, Vitoşa dağının eteğinde Sofya yaylasının güney kısmını kapsar. Şehir İskir nehrinin kolları olan Vladayska, Perlovska ve Shodolska ırmaklarının etrafında yerleşmiştir (*Meydan Larousse*, XI, 427).

49 Bursalı, a.g.e., I, 42.

50 Yakup Çiçek, "Sofya'da İki Yıl".

51 Bu zat ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ziya Demir, "Osmanlı Müfessirleri...", s. 257-59.

52 Süleymaniye Ktp. Dâru'lMesnevî, 55/1, Arapça, otuz varak.

tefsir eder; A'râf'ın Allah'ın görülüp görülmemesiyle ilişkili 143. ayetinin tefsiri ile biter.⁵³

Tefsirin niçin yazılmış olduğunu belirten bir kayıt yoktur; Ziya Demir'in tahminine göre, müellif, *Fusûs*'u şerh ederken dikkatini çeken bazı ayetler üzerinde bir çalışma yapmak istemiş olabilir. Dirayet ağırlıklı bir metodu bulunan tefsir, ayetlerdeki problemleri noktalarda Zemahşerî ve Beyzâvî'ye dayanmaktadır. Risalede ayetlerin muhtevalarına uygun olarak tasavvufî yorumlarla kelâmî konulardan özellikle kazâ-kader meselelerine ağırlık verilmiştir.⁵⁴

Bâli Ef.'nin tefsir tekniğine -Bursevî'nin, bu zatın *Şerhu'l-Fusûs*'undan yaptığı bir iktibâs çerçevesinde- örnek vermek istiyoruz:

"(Ey Eyyûb!) Ayağını yere vur!" ayetinde şöyle bir işaret bulunmaktadır: Allah Teâlâ, yerden, çekmekte olduğu elemi yok olmasını sağlayacak bir suyun çıkmasını temin için, peygamberine, ayağını yere vurmasını emretmiş olduğuna göre, bu, bizim varlık arzımızdan da ruhanî hastalıklarımızın, yani bizi Hak'tan uzaklaştıran perdelerin yok olmasını sağlayacak hayat suyu olan 'Allah bilgisi'nin çıkmasını temin maksadıyla, bize de sülûk ve mücâhede emrinin verilmesi anlamına gelir. *Şeyh devamla şöyle diyor:* Bu ayet-i kerimde, şöyle bir gizli nükte daha vardır: Takva, mücâhede ve riyâzat yolunun sâlikleri bir yerde toplanıp yüksek sesle Allah'ı zikretmeğe başlayıp da herhangi bir hareket tarzıyla ayaklarını yere vurunca, bu hareketlerinden maksatlarının ruhânî elemelerini gidermek olması durumunda, böyle bir hareket yapmaları caizdir. Çünkü halis bir niyetle, zâhirî bir zikir ile birlikte zahirî ayağın da 'zahirî yer'e vurulması kişiyi hakikate ulaştırır. Zira bütün şer'î hükümler, bu hükümleri yerine getiren kişileri kendi hakikatlerine ulaştıracak bir hakikate sahiptirler."⁵⁵

⁵³ Ziya Demir'in belirttiğine göre tefsir dirayet ağırlıklıdır. "Osmanlı Mufessirleri...", s. 259.

⁵⁴ A.g.e., s. 259.

⁵⁵ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, VIII, 42.

III. Aydoslu⁵⁶ İsmail Hakkı Bursevî (Aydos 1653 - Bursa 1137/1725)

Bursevî, genç yaşta Celvetiye tarikatına girdi ve şeyhi Atpazârî'nin tavsiyesi üzerine ünlü alim Abdülbaki Ef.'den ders aldı. Şeyhinin daveti üzerine İstanbul'a giderek vaazlar verdi (1673). 1679'da Üsküp'teki cahil şeyh, imam ve softalarla mücadele etti. 1685'te yine şeyhinin tavsiyesiyle Bursa'ya yerleşti. Bursa Camii'nde verdiği tefsir dersleriyle meşhur oldu. Bir müddet Şam'da kaldıysa da tekrar İstanbul'a geldi. Üsküdar'da tasavvuf ve ahlâka dair eserler yazdıktan sonra tekrar Bursa'ya gitti ve 1137/1725'te vefat etti.⁵⁷ Bir kısmı basılı, bir kısmı mahtut halde yüzü aşkın eseri bulunan Bursevî'nin, ünlü eseri *Rûhu'l-beyân* dışındaki tefsirleri şunlardır:

*Ta'likât ale'l-Fâtîha li-Tefsîri'l-Kâzî; Hâşiye alâ Sureti'n-Nebe'; Tefsîru "biyedike'l-hayru"; Tefsîru "inne'l-lezîne yuhâddûna'llahe ve resûle"; Tefsîru "ve lekad ehaznâ mîsâka Benî İsrâîl"; Tefsîru "ve mâ besse fihâ min dâbbe"; Tefsîru "yâ eyyühe'n-nâsü'büdü".*⁵⁸

Bursevî'nin çeşitli konulara ilişkin yorumları ışığında *Rûhu'l-beyân*:

1. Bursevî'nin ayetleri işarî metodla tefsirine örnek:

"Ona: 'Sabaha girerlerken kökleri kurutulacak!' şeklindeki buyruğu bildirdik."

"Bu ve öncesindeki ayet-i kerimelerde birkaç işaret vardır ki I. işaret, nesep, akrabalık ve beraberliğe değil faydalı ilme ve salih amele önem verildiği hususudur... II. işaret: Yakîn, mü'minlerin özelliklerinden olduğu gibi, şüphe de kâfirlerin özelliklerindedir. III. işaret: Hak yolunun yolcusu Allah'tan başka hiçbir şeye iltifat etmemeli; -çünkü en yüce istek ve en büyük hedef O'dur- aksine, O'nun emrettiği yöne yani hakikat alemine gitmelidir."⁵⁹

2. İbadet-şeriat-marifet üçlüsü çerçevesindeki görüşlerini yansıtan bir örnek:

"İnsanoğlu, gerek kendi San'atkârını (Sâni') gerekse kâinatın San'atkârını tanıma eğiliminde yaratılmıştır. Bu san'atkâra ibadet etmek, tabiatının gereğidir; O'na yaklaşmaya çalışmak Allah'ın

⁵⁶ Aydos/Aitos, Bulgaristan'da Burgaz şehrinin kuzeybatısında, Burgaz-Yanbolu demiryolu ve ve önemli karayolu üzerinde şehir (*Meydan Larousse*, I, 947).

⁵⁷ *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, İstanbul 1971, VI, 445-446.

⁵⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, I, 29-30.

⁵⁹ *A.g.e.*, IV, 476-77.

kendisini yaratmış olduğu fitratın getirdiği bir özellikten ileri gelir. Ne var ki, bu fitri mârifet ile tabii ibadete itibar edilmez, çünkü bunlar Allah dışındaki birtakım varlıkları O'na ortak koşma şaibesine bulanmış durumda olduğu gibi, esasen nefis dinçliğinden ve nefsin heveslerine tâbi olmaktan dolayı yapılmaktadır. Ancak halis bir tevhidden sâdir olan marifete itibar edilir.”⁶⁰

3. Bursevî'nin ibadet-yakîn-ölüm ilişkisine dair görüşünü yansıtan bir örnek:

"Ve, yakîn, sana da gelinceye kadar Rabbine ibadet et."

"Yani ölüm sana da gelinceye dek yapmakta olduğun ibadete devam et. Çünkü onun can sahibi bütün yaratıkların başına gelmesi kesin / yakîndir. Ayrıca o geldiği zaman, hiçbir şek şüphe de kalmaz... Kulluk etmek, ölümle sınırlandırılıyor ki, hiç kimse ibadetin, -ölüm hali hariç- belli bir aşamadan sonra sona ereceği vehmine kapılmasın... Denir ki: Yakîn; isim, resm, ilim 'ayn ve hakır. İsim ve resm avâma; ilme'l-yakîn, velilere; ayne'l-yakîn, seçkin velilere; hakka'l-yakîn de peygamberlere aittir. Hakka'l-yakîn'in hakikati ise Peygamberimiz (sas)'e özgüdür.”⁶¹

4. Hurûf-i mukattaayı nasıl yorumladığına ilişkin bir örnek:

"Sâd! Uyarıcı ve şanlı Kur'ân'a andolsun ki: .."

"Sâd, öteki benzerlerinde olduğu gibi, ibarede yer almayan bir mübtedanın haberi olup, mâna, "bu sure Sad Suresi'dir", şeklindedir. Şa'bi der ki: "Allah'ın, bütün kitaplarında bir sırrı vardır. İşte Kur'an'daki sırrı da sure başları(ndaki bu harfler)dir." Bazıları, sâd'ın, Allah'ın, es-Sâdik, es-Sabûr, es-Sâni' ve es-Samed isimlerinin ilk harfi olduğu görüşündedirler.”⁶²

Sonuç olarak, müellifin en büyük ve en meşhur eseri olan *Râhu'l-beyân* bir 'tefsirler mecmuası' makamındadır; işarı tefsire müteallik özellikle *Te'vilât-ı Necmiyye'den* yapılan iktibaslar muhakkıkâne ise de özellikle tarihe (ve tabiat bilimlerine) dair nakiller zayıftır. Bu özelliği gözardı edilmemek şartıyla genel özellikleri itibarıyla istifade edilmesi gereken bir eserdir.⁶³

60 A.g.e., VIII, 71-72. Bursevî, bu işarı yorumu *Te'vilât-ı Necmiyye'den* iktibas etmektedir.

61 A.g.e., s. IV, 494.

62 A.g.e., VIII, 2 vd.

63 Bursalı, a.g.e., I, 29-30.

IV. Lofçalı⁶⁴ Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895)

Devlet adamı, tarihçi, hukukçu, edebiyatçı. Meclis-i Vâlâ üyeliği, Bosna-Hersek müfettişliği, Mecelle Cemiyeti başkanlığı, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliği, Maârif ve Adliye bakanlıkları, ifa ettiği görevlerden ilk anda akla gelenlerdir. -Kur'an'a ilgili olarak- *Hulâsatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'an* (1885) ve *Lugat-ı Kur'an*⁶⁵ adlı iki eseri bulunmaktadır.⁶⁶

Hulâsatü'l-beyân Ali Osman Yüksel tarafından -Ali Muhammed ed-Dabbâ'nın bir eseriyle birlikte- *Kur'an Tarihi ve Kur'an Okumanın Edepleri* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁶⁷ Bir tarihçi olarak Kur'an vahiylerinin tarihiyle de ilgilenen Paşa, söz konusu vahiylerin Hz. Peygamber devrindeki durumunu özetledikten sonra, gerek Hz. Ebu Bekir gerekse Hz. Osman devirlerinde yapılan cem faaliyetlerini anlatıyor ve iki derleme arasındaki farkları tebarüz ettirdikten sonra, Abdullah b. Mes'ud gibi Kur'an'ı son derece iyi bilen bir sahabinin bu icraattan dışlanmasını tahlil ediyor.

V. Karînâbadlı⁶⁸ Osman Keskiöğlü (1324/1908 Karînâbad-1989 Ankara?)

Bulgaristan menşeli bir alim olarak Türk-İslâm kültürüne değerli hizmet ve katkıları⁶⁹ bulunan Keskiöğlü'nün yaşam serüveni kısaca şöyledir: Medresetü'n-Nüvvâb'ın 5 senelik lise ve 3 senelik âlî kısmını bitirdikten sonra

⁶⁴ Lüleburgaz doğumlu olmakla birlikte aslen Lofçalıdır. Mardin bu zatı Lüleburgazlı gösterir (*Huzur Dersleri*, I, 150, 551, 555, 558, 561).

⁶⁵ Osman Keskiöğlü'nün bildirdiğine göre Paşa, *Lugat-ı Kur'an* adlı bir eser hazırlamış (Keskiöğlü, *Kur'an Tarihi*, İstanbul 1953, s. 3, 275) ki bu muhtemelen, az sonra temas edeceğimiz 1927 basımlı mealin (576 + 15 sh.) sonuna derc edilen 15 sayfalık "Lugat-ı Kur'ânîyye hakkında lâhika-i şerîfe" dir.

⁶⁶ *Türkçeli Kur'an-ı Kerim* adlı eser çeşitli kütüphane kayıtlarında Cevdet Paşa'ya ait gösteriliyorsa da bu, biraz şüphelidir; zira bizzat eserin nâşiri baş tarafta Paşa'nın terceme-i hâlini verdikten sonra "Cevdet Paşa merhûmun tahrir buyurdıkları Kur'an-ı Kerim tercemesinin mukaddimesi pek müffid bulunduğu taberruken dercedildi" diyerek Paşa'nın tercemede izlediği (ni belirttiği) metodu vermekte -ve bu da eserin Paşa'ya ait olduğunu îhâm etmekte- ise de gerek bir sonraki sayfada yer alan "tâbi'in mukaddimesi"nde gerekse ilk sayfada, eserin bir heyet tarafından hazırlandığını açıkça belirtir (Maârif Ktp. Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927). Şunu da belirtelim ki Cevdet Paşa'nın meali ile ilgili olarak D. Cündioğlu'nun İstanbul Büyükşehir Yay. arasında çıkması melhûz bir çalışması bulunduğunu duyduk.

⁶⁷ Nşr. Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1989.

⁶⁸ Karînâbad, Şarkî Rumeli'nin Burgaz sancağında ve Burgaz'ın 45 km. garb-ı şimalîsinde olarak Balkan silsilesinin bir şubesi üzerinde ve Tunca'ya dökülen Incesu kurbünde nahiyeye merkezi bir kasaba olup nisfından ziyadesi Müslim. (Şemseddin Sâmî, *Kamusü'l-a'lâm*, İstanbul 1314, V, 3655).

⁶⁹ Halil Ethem Recep. "Osman Keskiöğlü Hocamızın Türk-İslâm Kültürüne Hizmet ve Katkıları", *Türk Dünyası Aydınları.. Sempozyum Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, haz. Abdülkadir Yuvalı ve arkadaşları, Kayseri 1996, s. 509-514.

Ezher talebeliği, Şerîa Fakültesi'nde 4 sene tahsil, sonra on yıllık Nüvvâb öğretmenliği (yüksek kısmında Hadis, Fıkıh Tarihi, Usûl-i Fıkıh ve Mecelle, lise kısmında ise Türk ve Arap Edebiyatı dersleri). 1950'de İstanbul'a göç, 1950'den itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 10 sene Arapça mütercimliği, 1959'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde önce Arapça okutmanlığı, 1960'ta da üniversite senatosu kararıyla 13 sene Kur'an ve İslâm Dini Esasları dersinden öğretim görevliliği. 1961'de Müşâvere ve Dinî Eserleri İnceleme Kurulu üyeliğine tayin. Kurulun Din İşleri Yüksek kuruluna dönüştürülmesi ile bu kurulun üyeliğine tayin ve en son 1976'da bu görevden emeklilik (Keskioglu'na ayrıca Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nce fahri doktora ünvanı verilmiştir).

Eserleri: **1. Kitaplar:** Fatih Devrinde İlim ve O Devirde Yetişen İlim Adamları (Mustafa Runyun'la birlikte, 1953); Hz. Ebu Bekir (1957); Hz. Ömer (1958); Hz. Osman Zinnüreyin (1960); Hz. Muhammed ve Hayatı (Ali Himmet Berkî ile birlikte, 1958); İmam-ı Azam (1960); İslâm Dünyası (1964); Bugünkü İslâm Devletleri ve Ülkeleri (1966); Kur'an-ı Kerim Bilgileri (1987); Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı (1988); İslâm'da Fikir Hareketleri (1988). **2. Tamamı Arapçadan olmak üzere çeviriler:** Ebu Hanîfe (1962); İmam-ı Şâfiî (1969); Ahmed b. Hanbel (1984); İmam-ı Mâlik (1984); Ahmed İbn Teymiyye (1987) ve **3. Makaleler.**⁷⁰

Keskioglu'nun *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri - Ulûm-ı Kur'an-*⁷¹ adlı kitabı, Kur'an tarihi ve tefsir usûlü çerçevesindeki önemli mâlumatın yanı sıra, inkârcıların çeşitli iddialarına karşı Kur'an'ın savunulmasına yönelik bahisler içeren bir eserdir. Yazma ve basılmış Kur'anlar, Kur'an-modern bilim ilişkisi, Kur'an'ın i'câzı, Kıraat ilmi, Kur'an'ın kadîm-hâdis olup olmadığı, ayrıca tahrif edilip edilmediği problemi de eserin işlediği belli başlı konulardandır.

Aşağıdaki örnekler, Kur'an ilimlerine katkıları daha bâriz olduğu için, Bulgaristan menşeli şahsiyetleri sıralayan III. Bölüm'de iken özellikle bu kısımda zikredilmiştir:

⁷⁰ Bkz. Murat Sültün - Ömer Çelik. *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası*, İstanbul 1999, s. 7, 15, 33, 43, 66, 70, 130, 221-224. sayfalarda toplam: 10 makale.

⁷¹ Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1987, 332 sayfa.

Nureddinzâde Şeyh Muslihuddin Mustafa Ef. (d. 908-981/1573)

Sofyalı Bâî Ef.'nin halifelerinden. Eserleri:⁷² *Tefsiru surati'l-Fatiha ve'l-Bakara; Tefsiru sureti'n-nûr; Tefsiru sureti'l-İhlâs* (Darulmesnevî 55/4; *Abay*, 290); *Tefsir-i Fâtîha; En'âm'a Kadar Tefsir (Şakaik zeyli Atâi, II, 212; Bursalı, I, 171);*

Tatarpazarcıklı⁷³ Kurt Mehmed / Şeyh Muhammed b. Ömer (931-996)

Sofyalı Bâî Ef.'nin halifelerinden. Cami-i Mehmedpaşa'da nakl-i hadis ve tefsir ve cem'iyet-i tevhid ü tezkir mutadları idi. İlm-i kıraatte Cezerî'ye Türkçe şerhleri vardır; tefsir-i şerif hevâmîşinde kelimât-ı müfideleri lâyuâddır;⁷⁴ *Sûre-i Mülk tefsiri.*⁷⁵

Şumnulu Yusuf Ef. (ö. 1282)

Nakşibendiye tarikati şeyhi, ilm-i kıraat mütehasşılığı; Kur'an-ı Kerim'in derlenmesi ve tertibi hakkında *(el-)İm'ân fi cem'i'l-Kur'ân* adlı bir eseri vardır.⁷⁶

Şumnu-Karahadlı Niyazi Şeyh İsmail Ef.

Eserleri: Maharic-i hurufu kuşlara ve hayvanlara uygulama yolunda *Risâle-i Tecvid, Şerh-i vasiyyetnâme-i Birgivi, Şerh-i Ta'lîmü'l-Müteallim.*⁷⁷

Pravadili⁷⁸ Hoca Sadık Ef. (d. 1290/1873)

Tahsil ve tefeyyüzünü İstanbul'da yapan, fûnûn-i ilâhiyye ve ilmiyyede, lisân-i Fârisî'de özellikle de hadis ve tefsir ilminde uzmanlığı bulunan Sadık Ef., *Risâle fi tefsiri ba'zı's-süver*'inde bazı sure-i şerifeleri tefsir etmiştir.⁷⁹

⁷² Eserlerinin tanıtımı için bkz. Ziya Demir, "Osmanlı Müfessirleri...", s. 284-289

⁷³ Tatarpazarcıklı, Filibe'nin 36 km garbında Meriç nehrinin sâhil-i yesârında ve demiryol hattında livâ merkezi bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, III, 1605); Bulgaristan'da şehir, idare bölümü merkezi, Meriç armağı kıyısında, Filibe'nin batısında ve yukarısında (*Meydan Larousse*, IX, 952).

⁷⁴ *Şakaik zeyli Atâi*, II, 363; *Bursalı*, I, 145-46.

⁷⁵ *Bursalı, a.g.e.*, I, 145-46.

⁷⁶ *A.g.e.*, I, 202.

⁷⁷ *A.g.e.*, II, 48.

⁷⁸ Pravadi/Provadiya, Silistre'nin 100 km. cenûb-i şarkisinde ve Varna'nın 25 km. garbında olarak hemnâmı olan bir çayın üzerinde vâkı sancak merkezi (Sami, *a.g.e.*, II, 1493); Varna-Şumnu demiryolu üzerinde yer alır (*Meydan Larousse*, X, 317).

⁷⁹ *Bursalı, a.g.e.*, I, 343-44.

Varnalı⁸⁰ Ahmed Hamdi Ef. (1294-1960'lar)

Aslen Varnalı olmakla birlikte İstanbul doğumlu; Sultan Selim Camii I. imamı Varnalı Abdullah Zekâi Ef.'nin oğludur. Hıfzını, Aşere ve Takribi ikmâl eden Hamdi Ef., bu iki ilimden 16 kadar talebeye icazet vermiştir; İbtidâ-i Hâriç Edirne ruûsu ve İbtidâ-i Dâhile terfi etmiş; 9 Cemâziyelâhir 1323'ten itibaren Şeyhulkurrâlık görevini yürütmüş, 1335'ten itibaren İbtidâ-i Hâriç III. sınıf II. şubesinde Kur'an müderrisliği yapmış, 1337'de başlayan mezkur sınıfın I. şubesinde Kur'an müderrisliğini sürdürmüştür. Hasan Fikri Aksoy'dan bu zat hakkında aldığımız şifahî bilgiye göre soyadı Yavuzvarnalı olan Hamdi Ef. Fatih Yavuz Selim Camii imamlığı yapmış. Kıraat vücûhâtına tam olarak vâkıfmış; o kadar ki Cezerî'nin söz konusu vecihlere ilişkin 1015 beyitlik *Tayyibe* adlı eserini ezberinden, Fâtiha'yı okuyormuşçasına rahat okurmuş. Hafızlığı da çok kuvvetli imiş ve Kur'an-ı Kerim'i her hafta "fem-i bişevkin" ölçüsüne göre -ilk gün Fâtiha'dan Mâide'ye; son gün Kaf'tan aşağısı olmak üzere- baştan sona ezbere okurmuş. Herhangi bir eseri yokmuş. Günümüzde Reîsülkurrâlık sırası kendisine gelmiş bulunan Eyüp Camii imamı Ahmed Aslanlar'ın da aralarında bulunduğu birtakım talebelere kıraat icazeti vermiş. 60lı yıllarda vefat eden Varnalı Hamdi Ef.'nin mezarı Eyüb'e giden yolun solunda kalan Necati Mezarlığı'nda, Namazgâh'ın yanında imiş.

3. Bulgaristan Menşeli Din Alimleri:

Müfessirler, Hâfız ve Kurrâlar, Kadılar, Müftüler, Müftü Nâibleri

A. Huzur Derslerinde Mukarrirlik Yapan Bulgaristan Menşeli Alimler

Eb'ül-Ulâ Mardin'in konuya ilişkin değerli eserinden⁸¹ çıkarabildiğimiz kadarıyla, Bulgaristan sınırları içinde doğup yetişerek bizzat Osmanlı sarayında padişâh huzurunda Tefsir-i Şerif dersleri takrir etme şerefine nail olan alimler şunlardır:⁸²

⁸⁰ Varna, Silistre'nin 115 km. cenûb-i şarkisinde ve Pravadi nehrinin munsabbında sancak merkezi ticâretgâh bir şehir ve iskele (Sami, *a.g.e.*, VI, 4657); Bulgaristan'da liman şehri, Karadeniz kıyısında, idare bölümü merkezi, Kuzey Balkan önü tepeleri eteğinde; Bulgaristan'ın iç kısmına demiryoluyla bağlı bir liman ve Odessa, Köstence ve İstanbul'a giden gemilerin iskelesidir. Osmanlı devrinde Varna, Rumeli eyaletinin Silistre sancağına bağlı bir kaza merkeziydi (*Meydan Larousse*, XII, 537).

⁸¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951.

⁸² Parantez içindeki ilk rakam sözkonusu alimin mukarrirlik görevini yürüttüğü hicri tarihi; ikinci rakam, *Huzur Dersleri* adlı eserin sayfa numarasını; "r." ise o sıradaki ilmi rütbelerini göstermektedir.

Aydoslu Sa'dullah Ef. (görev tarihi (gt.): 1328-1334; s. 115, 557, 560, 563, 567); *Filibeli⁸³ Abdullah Ef.* (gt. 1272-1281; s. 113; r. Mûsıla-i Sahn: s. 347, 350, 353; İbtidâ-i Altmışlı: 360; Mûsıla-i Sahn: s. 364; Sahn: s. 368; İbtidâ-i Altmışlı: s. 372; Hareket-i Altmışlı: s. 379, 384; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 388); *Filibeli Halil Ef.* (gt. 1266-1272; s. 112. r. İbtidâ-i Altmışlı: s. 328; Hareket-i Altmışlı: s. 332; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 335, 339); *Karînâbadlı Abdurrahman Ef.* (gt. 1274-1278; s. 113, r. Mûsıla-i Sahn: 361, 365, 368, 372); *Karînâbadlı Ali Ef.* (gt. 1296-1305; s. 114, 442, 446, 449, 453, 456, 459, 463, 466, 469, 473); *Loşçalı Mehmed Eşref Ef.* (1255/1839-1339/1923;⁸⁴ gt. belirtilmemişse de (s. 115) 1327'dir); *Şumnulu⁸⁵ Ahmed Hulûsî Ef.* (gt. 1286; s. 113; r. Mûsıla-i Süleymâniye: s. 406); *Tırnovalı⁸⁶ Hafız Muhammed Hilmi Ef.* (gt. 1327-1334; s. 115, 552, 555, 559, 562, 566); *Tırnovalı Müftüzâde AbdürRahîm Ef.* (gt. 1224; s. 111, 172, 176, 178, 181; rütbesi: Mûsıla-i Sahn, Hâmise); *Vidinli⁸⁷ Mustafa Ef.* (ö. 1271/İstanbul; gt. 1256-1271; s. 112. r. Mûsıla-i Sahn: s. 287, 291, 295; Hâmise: s. 299, 307, 311. Âlî ve 'âli ilimlerden yüzlerce talebeye icazet (*Bursalı*, II, 51. Ayrıca bkz. Girid/Kandıyeli Ali Şükrü Ef.'nin tahsilini kendisinden ikmal ettiği müderris, *Bursalı*, I, 370; Şeyhulislâm Akşehirli Hasan Fehmi Ef.'nin hocası. *Bursalı* I, 216).

B. Huzur Derslerinde Muhataplık Yapan Bulgaristan Menşeli Alimler

Yine aynı eserden öğrendiğimize göre, söz konusu derslerde muhataplık görevinde bulunan Bulgaristan menşeli din alimleri de şunlardır:

-
- 83 Filibe/Plovdiv, Bulgaristan'da şehir, idare bölümü merkezi, Meriç kıyısında, Osmanlı devrinde Rumeli'nin başkentiydi (*Meydan Larousse*, IV, 662. Geniş bilgi için bkz. *DİA*, XIII, 79 vd.).
- 84 Çeşitli ilmi rütbelerden sonra Süleymaniye müderrisliğine terfi, Huzur Dersleri'nde muhataplık ve mukarriplik (*Dosya*: 3381; *Albayrak*, III, 135; ayrıca *Albayrak*, IV, 121).
- 85 Şumnu/Şumen. Balkan silsile-i cibâlinin şimâli eteğinde, Varna'nun 90 km. garbında ve Silistre'nin 110 km. cenûb-ı garbisinde bir mevkide vâkı bir sancak merkezi (Sami, *a.g.e.*, IV, 2874); Bulgaristan'da şehir idare bölümü merkezi, Dobruca'nun kenarındaki havzalar ve tepeler bölgesinde (*Meydan Larousse*, XI, 806).
- 86 Tırnova/Trnovo. Bulgaristan'da şehir, Balkanlar önündeki yaylada; şehir Yantra vadisinin yukarısında amfiteatr şeklinde kurulmuştur. Tırnova II. Bulgar krallığının başkentiydi. İdare merkezi, Gorna Orjahovica (*Meydan Larousse*, XII, 147); Sofya'nın şark-ı şimâlisinde Yantra nehri üzerinde sancak merkezi bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, 3010).
- 87 Vidin, Bulgaristan'ın şimâl-i garbî cihetinde ve Sofya'nın 160 km. şimâlinde olarak Tuna'nın sâhil-i yesârında ve Kalafat'ın karşısında sancak merkezi bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, VI, 4681); Bulgaristan'da Yugoslav sınırı yakınında, Tuna'nın sağ kıyısında şehir, idare bölümü merkezi (*Meydan Larousse*, XII, 593).

Aydoslu: Abdurrahman Ef. (1261-1326/1910;⁸⁸ gt. 1322-1328; s. 156); *Muhammed Fevzi Ef.* (1256/1840-1330/1915;⁸⁹ s. 557); *Mustafa Râkım Ef.* (d. 1268;⁹⁰ gt. 1331; s. 158, 588; Fatih: 595); *Sadullah Ef.* (1258-1340/1924;⁹¹ gt. 1312-1328; s. 152, 534).

Berkofçalı Abdürrahim Ef. (gt. 1288-1304; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 415; İbtidâ-i Dâhil: s. 418; Hareket-i Dâhil: s. 422, 426, 429; Mûsıla-i Sahn: s. 433, 437, 440).

Cumalı Mustafa Mestan Ef. (gt. 1325-1332; s. 156; r. Hareket-i Dâhil: 391, 395; Mûsıla-i Sahn: 398, 402; Sahn: s. 406; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 416, 420; Hâmise-i Süleymâniye: s. 423, 427; Mûsıla-i Sahn: s. 433; 557); *Eskicumalı⁹² Ahmed Hulûsi Ef.* (r. İbtidâ-i Dâhil: s. 414, Hareket-i Dâhil: s. 418, 422, 426, 429, 429; Mûsıla-i Sahn: s. 437, 441); *Eskicumalı Ahmed Hulûsi Ef.* (gt. 1288/1322; s. 145, 474).

Filibeli Abdullah Ef. (gt. 1265-1271; s. 137; r. İbtidâ-i Dâhil: s. 320, 324, 327; Hareket-i Dâhil: s. 331; Mûsıla-i Sahn: s. 342; Hareket-i Altmışlı: s. 379); *Ahmed Hulûsi Ef.* (gt. 1321-1334; s. 155, 533); *Hafız Ahmed Cevdet Ef.* (gt. 1331; s. 160, 593; Beyazıt: 597); *Hafız Mehmed Râsim ef.* (gt. 1333; s. 159, 592; Fatih: 596); *Mustafa Ef.* (gt. 1238-1269; s. 128; r. Hareket-i Hâriç: s. 213, İbtidâ-i Dâhil: s. 217, 221, 224; Hareket-i Dâhil: s. 227, 231, 235; Mûsıla-i Sahn: s. 238, 242, 246, 250, 254, 257, 261, 265, 273. Sahn: 277; Hareket-i Altmışlı: s. 289, 293, 297, 301; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 305, 309, 313, 317, 321; Hâmise: s. 325, 329, 333, 336); *Seyyid Halil Ef.* (gt. 1250-1266; s. 133; İbtidâ-i Hâriç: s. 260; İbtidâ-i Dâhil: s. 267; Hareket-i Dâhil: s. 291, 295; Mûsıla-i Sahn: s. 298, 303, 307, 311, 314, 319, 323).

⁸⁸ Fatih muciz dersîamlığı, Mûsıla-i Sahn müderrisliği (*Dosya: 186; Albayrak, I, 91*).

⁸⁹ Fatih Camii dersîamlığı, İbtidâ-i Hâriç müderrisliği, Mûsıla-i Sahn müderrisliği, Huzur dersleri muhataplığı (*Dosya: 3450; Albayrak, III, 150*).

⁹⁰ Fatih Camii'nde tedaris, İbtidâ-i Hâriç ve İbtidâ-i Dâhil İstanbul müderrisliği, Ma'fûlzâde Medresesi müderrisliği, Huzur dersleri muhataplığı (*Dosya: 3444; Albayrak, II, 338, IV, 107*).

⁹¹ Fatih camiinde ders, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği. Huzur derslerinde önce muhataplık sonra da mukarrirlik (*Dosya: 3390; Albayrak, IV, 270*).

⁹² Eskicuma hakkında geniş bilgi için bkz. *DİA*, XI, 396-397.

Hasköylü:⁹³ *Abdülhalim Ef.* (gt. 1327-1334; s. 157); *Musa Ef.* (gt. 1257-1279; s. 135. r. İbtidâ-i Dâhil: s. 287; Hareket-i Dâhil: s. 291, 299, 303; Mûsıla-i Sahn: s. 307, 311, 326; İbtidâ-i Altmışlı: s. 334; Hareket-i Altmışlı: s. 337; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 341, 344, 348, 351; Hâmise: s. 358, 362, 366, 370; Dârulhadîs: s. 373; İbtidâi Altmışlı: (*Uzuncaâbad Hasköylü Musa Ef. adı ile geçiyor*) s. 436, 440).

Hezargradlı Mahmud/Muhammed Hilmi Ef. (1255/1839-1330/1914;⁹⁴ gt. 1319-1332; s. 155, 524, 542).

Karînâbadlı: Abdurrahman Ef. (gt. 1265-1274; s. 137; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 324, 328; İbtidâ-i Dâhil: s. 332, 335, 339, 342; Hareket-i Dâhil: s. 346, 349, 353); **Ali Ef.** (gt. 1279-1295; s. 141; r. Hareket-i Hâriç: s. 380, 384, İbtidâ-i Dâhil: s. 388, 391; Hareket-i Dâhil: s. 395, 398; Hareket-i Altmışlı: s. 405; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 408, 412; Hâmise-i Süleymâniye: s. 416, 419, 423, 426; Süleymâniye: 430, 434, 438).

Köstendilli⁹⁵ *Ahmed Tevfik Ef.* (gt. 1296-1303; s. 148, 459).

Kızanlıklı:⁹⁶ *Osman Ef.* (gt. 1331-1334; s. 158); *İbrahim Ef.* (görevden ayrılma tarihi: 1225; s. 121).

Lofçalı Mehmed Eşref Ef. (1255/1839-1339/1923; gt. 1305-1327, s. 150).

Osmanpazarlı:⁹⁷ *Mehmed Ef.* (1262/1846-1336/1920;⁹⁸ s. 157, 551); **Recep Hulusi Ef.** (d. 1256;⁹⁹ gt. 1307-1311; s. 151); *Osmanpazarlı(Seyyid*

⁹³ Hasköy/Haskovo, Filibe'nin 70 km. cenûb-i şarkisinde Meriç'e tâbi bir çayın üzerinde vâkî sancak merkezi bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, III, 2011); Bulgaristan'da şehir, idare bölümü merkezi, Meriç ırmağı havzasında (*Meydan Larousse*, V, 652. Geniş bilgi için bkz. *DİA*, XVI, 390-91).

⁹⁴ Fatih dersîâmlığı, Huzur Dersleri muhataplığı, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği (*Dosya* 214; *Albayrak*, II, 322; III, 112).

⁹⁵ Köstendil/Küstendil, Bulgaristan'ın Sofya sancağında ve Sofya'nın 70 km. cenûb-i garbisinde kazâ merkezi bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, V, 3921).

⁹⁶ Kızanlık/Kazanlık, Şarkî Rumeli'nin Eski Zağra sancağında ve Eski Zağra'nın 28 km. şimal-i garbisinde ve Tunca'nın sâhil-i şimalîsi kurbunda olarak Şipka boğazına karîb gayetle güzel bir vadide kazâ merkezi bir kasaba (Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l-a'lâm*, İstanbul 1314, V, 3657); Bulgaristan'da, Eski Zağra/Stara Zagora idare bölgesinde şehir, Tunca ırmağının kolu olan Keçidere kıyısında Şipka geçidinin güney ağzında (*Meydan Larousse*, VII, 281).

⁹⁷ Osmanpazarı, Bulgaristan'ın Tırnova sancağında ve Tırnova'nın 60 km. şark-i şimalîsinde olarak Balkan silsile-i cibâlinin şimalî mâilesinde kazâ merkezi bir kasaba (Sâmî, *a.g.e.*, IV, 3126).

Muhammed Efendi)zâde *Seyyid Muhammed Saîd Ef.* (s. 172, 181, 186; r. Mimar Mustafa Ağa Müderrisi; İbtidâ-i Dâhil); *YunusEfendizâde Abdülhamid Hamdi Ef.* (1249-1326 civarları;¹⁰⁰ gt. 1307; s. 480, 497, 525).

Pazarcıklı Salih Ef. (gt. belli değil; s. 116, 165, 167).

Pravadili Muhammed Nuri Ef. (gt. 1292-1300; s. 146; r. Hareket-i Dâhil: s. 429, 433; Mûsıla-i Sahn: *Huzur Dersleri*, s. 437, 441).

*Ruşçuklu:*¹⁰¹ *Dersiâm Ali Fethi Ef.* (gt. 1255-1271;¹⁰² s. 134; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 279, 283, 287; Hareket-i Hâriç: s. 291, 295; Hareket-i Dâhil: s. 299, 307, 311; Mûsıla-i Sahn: s. 315, 323, 327; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 333, 337; Hâmise: s. 340); *Hafız Ahmed Ef.* (gt. 1285-1292; s. 143; r. Hareket-i Dâhil: s. 403, 407; Mûsıla-i Sahn: s. 410, 414, 417, 421, 424); *Hafız Mehmed Ef.* (gt. 1278-1289; s. 141; r. Hareket-i Hâriç: s. 373; İbtidâ-i Dâhil: s. 379, 383, 387); *Hafız Ömer Ef.* (gt. 1265-1272; s. 137; r. Hareket-i Hâriç: s. 320; İbtidâ-i Hâriç: s. 324; İbtidâ-i Dâhil: s. 328, 331; Hareket-i Dâhil: s. 335, 338, 342); *Seyyid Mustafa Ef.* (gt. 1271-1291; s. 139; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 343; Hareket-i Hâriç: s. 347, 350; İbtidâ-i Dâhil: s. 353, 360; Hareket-i Dâhil: s. 364, 368, 372; Mûsıla-i Sahn: s. 378, 382, 386, 390, 393; Sahn: s. 397, 401; Hâmise-i Süleymâniye: s. 408, 411, 415, 419).

Şumnulu: Abdullah Hulusi Ef. (1273/Şumnu-Yenipazar;¹⁰³ gt. 1333; s. 159, 588; Fatih: 596); *Ahmed Ef.* (gt. 1282-1285; s. 142; r. İbtidâ-i Dâhil: s. 392, 395; Hareket-i Dâhil: s. 399, 401); *Hacı Ali Ef.* (gt. 1325-1332; s. 156); *Hüseyin Vehbi Ef.* (gt. 1262-1274; s. 136; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 308, 312, 316; Hareket-i Hâriç: s. 320; İbtidâ-i Dâhil: s. 324, 327; Hareket-i Dâhil: s. 331, 335; Mûsıla-i Sahn: s. 342, 345, 349); *Muhammed Hulûsî Ef.*

98 İbtidâ-i Hâriç İstanbul ruûsu, Hareket-i Dâhil ve Hâriç müderrisliği, Huzur Dersleri muhataplığı ve Fatih muciz dersiâmlığı (*Dosya: 3462; Albayrak, II, 355*)

99 Huzur dersleri muhataplığı, Galata naibliği, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil ve İbtidâ-i Hârice terfi, Mekke-i Mükerrreme naibliği (*Dosya 155; Albayrak, IV, 255*); (gt. 1327-1334; s. 157, 167, 557).

100 *Dosya: 629; Albayrak, I, 125.*

101 Rusçuk/Ruse, Bulgaristan'da idare bölümü merkezi. Ülkenin dördüncü büyük şehri olan Rusçuk, Tuna ırmağı kıyısında ve Romanya'nın Giurgiu şehri kıyısında kurulmuştur; arada büyük bir demiryolu ve karayolu köprüsü vardır; önemli bir iskele ve büyük bir sanayi merkezidir (*Meydan Larousse, X, 757*; ayrıca bkz. Sami, *a.g.e.*, III, 2323).

102 Bkz. *Bursalı, I, 395.*

103 İbtidâ-i Hâriç ve Hareket-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Huzur Dersleri muhataplığı (*Sicil Defteri, VII, 144: Dosya: 3602; Albayrak, I, 78-79*).

(gt. 1270-1291; s. 138; r. Hareket-i Hâriç: s. 343; İbtidâ-i Dâhil: s. 350, 353; Hareket-i Dâhil: s. 360, 364, 368, 371; Mûsıla-i Sahn: s. 378, 382, 386, 390, 393; İbtidâ-i Altmışlı: s. 397, 401; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 404; Hâmise-i Süleymâniye: s. 408, 411, 415, 419).

Tatarpazarlı Seyyid Mustafa Ef. (gt. 1239-1245, s. 128, 217; r. İbtidâ-i Dâhil).

Tirnovalı: Mehmed Hilmi Ef. (1255/1839-1332/1916;¹⁰⁴ gt. 1314-1327'de mukarrirliğe tayin; s. 152, 506); *Hüseyin Ef.* (gt. 1256-1260; s. 135; r. Hareket-i Dâhil: s. 283, 291, 295, 299); *Hüseyin Hüsnü Ef.* (gt. 1329; s. 157, 567, 588; Fatih: 595); *Mahmud Hilmi Ef.* (1250/1834-1331/1915;¹⁰⁵ gt. 1304-1332, s. 497); *Mehmed Ef.* (gt. 1329-1334; s. 158, 567); *Mustafa Hilmi Ef.* (ö. 1296;¹⁰⁶ gt. 1290-1295; s. 145; r. Mûsıla-i Sahn: s. 422, 425, 428, 432, 436, 441); *Mustafa Hulusi Ef.* (gt. 1286-1296; s. 144; r. Hareket-i Dâhil: s. 407; Mûsıla-i Sahn: s. 410, 414, 418, 421, 425, 428; Sahn: s. 432; İbtidâ-i Altmışlı: s. 436, 440); *Mustafa Zühtü Ef.* (gt. 1299-1318; s. 149, 472, 497); *Müftüzâde Yeğeni Seyyid Muhammed Ef.* (s. 180; rütbesi: Mûsıla-i Sahn); *Numan Ef.* (gt. 1309-1322; s. 151, 497, 526); *Seyyid Hasan Ef.* (gt. 1282-2197; s. 142; r. İbtidâ-i Dâhil: s. 392, 395; Hareket-i Dâhil: s. 399, 403; Hareket-i Altmışlı: s. 405; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 408, 412; Hâmise-i Süleymâniye: s. 416, 419, 423, 426; Süleymâniye: s. 438); *Seyyid İbrahim Ef.* (gt. 1250-1269; s. 133); *İbrahim Ef.* (gt. belli değil; s. 116; r. İbtidâ-i Dahil: s. 259, 263; Hareket-i Dâhil: s. 267, 271, 275, 279, 282; Mûsıla-i Sahn: s. 287, 291, 294, 298, 302, 307, 310, 314; Sahn: s. 318, İbtidâ-i Altmışlı: s. 323; Hareketi- Altmışlı: s. 326, 330; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 333).

Vidinli Mustafa Ef. (gt. 1245-1256 (1256'da mukarrirliğe tayin edilmiştir); s. 131; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 240; İbtidâ-i Dâhil: s. 243, 248, 251; Hareket-i Dâhil: s. 259, 262, 266, 270, 274. Mûsıla-i Sahn: s. 278, 291).

¹⁰⁴ Tirnova'ta kıraat tahsili ve çeşitli ilimlerden icazet, Fatih dersiâmlığı, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclis âzâlığı, Huzur Dersleri muhataplığı, Hamidiye Medresesi müderrisliği özellikle tefsir hocalığı ve en son Huzur Dersleri'nde mukarrirlik (*Dosya: 3589; Albayrak, III, 197*).

¹⁰⁵ Fatih dersiâmlığı, Meclis-i Mesâlih-i Talebe âzâlığı, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Mûsıla-i Sahn, Sahn, İbtidâ-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, hâmise-i Süleymaniye müderrislikleri ve Huzur Dersleri muhataplığı (*Dosya: 3538; Albayrak, II, 322-23*).

¹⁰⁶ Yahya Tevfik Ef. Medresesi müderrisliği, Huzur Dersleri muhataplığı, Fatih dersiâmlarından (*Albayrak, IV, 205*).

*Zağralı*¹⁰⁷ *Hattat Seyyid İbrahim Hilmi Ef.* (gt. 1275-1296; s. 140; r. İbtidâ-i Hâriç: s. 365; Hareket-i Hâriç: s. 369, 373, İbtidâ-i Dâhil: s. 379, 383, 387; Hareket-i Dâhil: s. 391, 394; Mûsıla-i Sahn: s. 398, 402, 406; Hareket-i Altmışlı: s. 413; Mûsıla-i Süleymâniye: s. 420, 424, 427, 431, 434; Hâmise-i Süleymâniye: s. 438, 442); *EskiZağralı*¹⁰⁸ *İsmail Hakkı Ef.* (gt. 1316-1320; s. 154).

*Ziştoylu*¹⁰⁹ *Halil Ef.* (s. 158; gt. 1330-1332).

C. Bulgaristan Menşeli Müderris, Kadı, Kurrâ, Müftü vb. Din Adamları

Bulgaristan menşeli din alimlerinin doğum tarihleri, doğdukları yerler, görev ve memuriyetleri ve -varsa- eserleri aşağıda memleketlerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Aydoslu: Hafız Halil Hilmi Ef. (d. 1285). Çatalca Alipaşa Camii müderrisliği, Silivri kazası müderrisliği (*Sicil Defteri*, II, 282; Albayrak, II, 44); *Mehmed Ef.* (1282/1866). Bursa Pazarköy, Aydos ve İbtidâ-i Hâriç Edirne müderrislikleri (*Dosya*: 3978; Albayrak, II, 338); *Mustafa Ef.* Fatih dersiamlarından (Albayrak, IV, 220); *Mustafa Fevzi Ef.* (d. 1261/1845). Çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Dosya*: 244; Albayrak, IV, 67).

*Berkofçalı*¹¹⁰ *Mahmud Hamdi Ef.* (1257-1322/1906 Geyve). Yusuf Paşa Medresesi müderrisliği, Uyvarca müftülüğü, çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Dosya*: 3322; Albayrak, II, 317); *Mustafa Nuri Ef.* (d. 1263). Hafız. Çeşitli camilerde vaizlik, özellikle Ayasofya Camii vaizliği (*Sicil defteri*, IV, 38; Albayrak, IV, 105).

¹⁰⁷ Yeni Zağra/Nova Zagora, Bulgaristan'da (Sliven idare bölümü) kasaba, Eski Zağra-Burgaz demiryolu üzerinde. Tarım merkezi, Eskiden Yanitsa adıyla anılan merkeze Türkler XV. asırda Yenice Zağra adını verdiler (*Meydan Larousse*, XII, 785); Eski Zağra'nın 31 km. şark-ı şimalisindedir (Sami, *a.g.e.*, VI, 4804).

¹⁰⁸ Eski Zağra/Stara Zagora, Bulgaristan'da şehir, idare bölümü merkezi, Filibe havzasının kuzeyinde, Sredna Gora'nın eteğinde, önemli bir kültür (kolejler, müzeler) merkezi (*Meydan Larousse*, IV, 374; ayrıca bkz. Sami, *a.g.e.*, II, 937; *DİA*, XI, 394 vd.).

¹⁰⁹ Ziştoy/Ziştovi ya da (Bulgarca) Sviştov, Bulgaristan'da Tuna nehrinin sağ kıyısında, Niğbolu-Rusçuk arasında şehir. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki 1788-1791 savaşını sona erdiren Ziştovi Barış Antlaşması'nın imzalandığı mahal (*Meydan Larousse*, XII, 946).

¹¹⁰ Berkofça/Berkovitsa, kuzeybatı Bulgaristan'da kasaba. Sofya-Vidin arasındaki tarihi yol üzerinde, Petro Han geçidinin alt yanında, sık ormanlarla kaplı Balkan dağlarının eteğinde, denizden 400 m. yükseklikteki bir düzlükte uzanır (*Machiel Kiel, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 510; ayrıca bkz. Sami, *a.g.e.*, II, 1282).

Eskicumalı: Hüseyin Hüsnü Ef. (d. 1279). Nüvvâb mezuniyeti, çeşitli kazalarda kadı naibliği, Hama ve Çorum kadılıkları (*Sicil Defteri*, V, 77/1, *Dosya*: 886; Albayrak, II, 123); **Mehmed Hulûsi Ef.** (ö. 1332/1916 İstanbul). Çeşitli camilerde kürsü şeyhliği (*Dosya*: 885; Albayrak, III, 203); **Mustafa Mestan Ef.** (1262/1846-1331/1915). Fatih Camii'nde tedris, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç ve Hareket-i Dâhile terfi, Tedkik-i Müellefat âzâlığı (*Dosya*: 604; Albayrak, IV, 95).

Filibeli: Hafız Ahmed Cevdet Ef. (ö. 1936). Kur'an hafızı, hadis ve usul-i hadis müderrisi. Tefsir-i Şerif müderrisliği; İst İHL okulunda 1928-30'larda tefsir, hadis ve Tevhid hocalığı (Albayrak, I, 182-83); **Hafız Hüseyin Hüsnü Ef.** (1270/1327/1911). Fatih dersiâmlığı, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği (*Dosya*: 201; Albayrak, II, 123-24); **Hüseyin Hilmi Ef.** (Babası Kızanlıklıdır- ö. 1340/1924. Karlovalı ve Sultan Selim Muvakkiti diye meşhurdur). Hadisten icazet, çeşitli medreselerde müderrislik, sonra müneccimbaşılık (*Sicil Defteri*, VII, 118, *Dosya*: 309; Albayrak, II, 114); **Mehmed Tevfik Ef.** (d. 1256; Şeyhulkurrâ Mustafa Abdullah Ef.'nin oğlu) Şeyhulkurrâ Hafız İsmail Ef.'den kıraat tahsili, Mudurnu kazâsı müderrisliği (*Dosya*: 576; Albayrak, III, 364); **Sa'deddin Ef.** (d. 1282). Filibe Köseşeyhi Medresesi müderrisliği, Filibe Cemaat-i İslâmiye âzâlığı, Filibe müftülüğü (*Dosya*: 3979; Albayrak, IV, 268); **İbrahim Edhem Ef.** Meskene kazası kadılığı, çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Dosya*: 2803; Albayrak, II, 188).

Filibel-Pazarcıklı: Hacı Hüseyin Hüsnü Ef. (1288). Reisülkurrâ İsmail Hakkı Ef.'den Aşere ve Takrib'i ikmal; İbtidâ-i Dâhil Edirne müderrisliği, Dârü'l-Muallimîn Kur'an-ı Kerim muallimliği ve Sahn'a terfi (*Sicil Defteri*, IV, 150; Albayrak, II, 124); **Mehmed Tevfik Ef.** (1272-1337/1921) Dârülfünûn Tarih-i Dîn-i İslâm muavinliği, Maarif Nezâreti Tedrîsât-ı Aliye Dairesi II. Şube müfettişliği, Meclis-i Meşâyih reisliği, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi reisliği ve Makam-ı Meşâhat-ı Ulyâ müsteşarlığı (*Dosya*: 5244; Albayrak, 365); **Pazarcıklı Abdullah Hulusi Ef.** (1280-1337-1921). Çeşitli sancak ve livâalarda kadı naibliği, en son Bitlis kadılığı (Albayrak, I, 78).

Hacıoğlupazarcıklı: Ahmed Vefik Ef. (1278). Hacıoğlupazarcığı müftülüğü, çeşitli kazalarda kadı naibliği, Mûsıla-i Süleymaniye Bursa müderrisliği (*Sicil Defteri*, II, 583, *Dosya*: 624; Albayrak, I, 299); **Ali Tevfik Ef.** (1290) Hicaz Yenbû'u'l-bahr kadılığı, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği,

Beykoz kadılığı, Fetvahâne İstiftâ muharrirliği (*Sicil Defteri*, III, 49/1, *Dosya*: 1134; Albayrak, I, 372-73); **İsmail Hakkı Ef.** Çeşitli kazalarda kadı naibliği, Mûsıla-i Sahn Edirne müderrisliği (*Sicil Defteri*, I, 119, *Dosya*: 237; Albayrak, II, 261); **Ömer Fevzi Ef.** (d. 1277/1861). Bursa müftü vekilliği (*Dosya*: 5257; Albayrak, IV, 216-17).

Hasköylü: Hafız Osman Ef. (d. 1260). Hıfz, kırâât-ı seb'â ve aşereyi ikmâl; Nüvvâb mezuniyeti, Hasköy müftülüğü, Hasköy kadı naibliği (*Dosya*: 1788; Albayrak, IV, 160); **Mustafa İsmet Ef.** (1270 İstanbul doğumlu, ancak babası Uzuncaâbad Hasköylü). Nüvvâb mezuniyeti, çeşitli kazalarda kadı naibliği, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç ve Dâhil Mûsıla-i Sahn, İbtidâ-i Altmışhıya terfi, çok önemli payelere nailiyet, İstanbul dâhil çeşitli vilâyetlerde kadılık ve en son Anadolu kazaskerliği (*Dosya*: 171; Albayrak, IV, 86-87); **Recep Ef.** (1284-1338/1822). Çatalca taşra müderrisliği, Hadımköy ve Bakırköy (Makriköy) müderrisliği (*Dosya*: 1731; Albayrak, IV, 251).

Hezargradlı:¹¹¹ **Hasan Şevki Ef.** (1270-1327). Fatih Camii dersiamlığı, İbtidâ-i Hâriç ve Dâhile terfi (*Dosya*: 185; Albayrak, II, 91-92); **Ömer Lütfi Ef.** (d. 1282). Çatalca köyleri muallimliği, çeşitli taşra müderrislikleri (*Dosya*: 2267; Albayrak, IV, 232); **Osman Hilmi Ef.** (1269-1927). İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Dâhile terfi. Fatih dersiamlarından (*Dosya*: 3480; Albayrak, IV, 173, 232, ayrıca bkz. III, 247); **Râşid Ef.** Fatih dersiamlarından (Albayrak, IV, 232); **Salih Ef.** (d. 1280) imam-hatiplik ve Yalı Medresesi müderrisliği (*Dosya*: 915; Albayrak, IV, 276-77).

Karınâbadlı: Ahmed Tayyib Ef. (1268) Burgaz, Sögüt, Çorlu, Alaiye ve Salihli'de kadı naibliği (*Sicil Defteri*, I, 353, *Dosya*: 1512; Albayrak, I, 288); **Hoca Abdurrahman Ef.** Ömer Hilmi'nin babası. (*Bursalı*, I, 387); **Ömer Hilmi Ef.** (1258/1842-1305-1889 İstanbul). Hafızlık, bir miktar kiraat tahsili, Fatih dersiamlığı, Mahkeme-i Evkaf müsteşarlığı, Defter-i Emânet-i Şer' memurluğu gibi çeşitli memuriyetlerinin yanı sıra, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn ve İbtidâ-i Altmışhı görevleri (*Dosya*: 906; Albayrak, IV, 219-20); **Ömer Hilmi Ef.** (d. 1283/1866). Biga Hacı Emin Ağa Medresesi müderrisliği (*Dosya*: 4138;

¹¹¹ Hezârgrad, Razgrad'dan galat olup Bulgarca vîrâne demektir (Sami, *a.g.e.*, VI, 4739); Bulgaristan'da şehir, idare bölümü merkezi. Beyaz Rom ırmağı kıyısında Rusçuk-Varna yolu üzerinde; Bulgaristan Türklerinin başlıca yerleşim merkezlerinden biridir (*Meydan Larousse*, X, 482. Geniş bilgi için bkz. *DİA*, XVII, 297 vd.).

Albayrak, IV, 220); **Ömer Hilmi Ef.** (ö. 1308). Fakih (*Bursalı*, I, 387); **İbrahim Ef.** (d. 1266-1322/1906). Çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Dosya*: 822; Albayrak, II, 167).

Köstendilli: Mehmed Arif Ef. (d. 1262/1846). Köstendil Mollazâde Medresesi müderrisliği, Köstendil müftülüğü ve İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrislikleri (*Dosya*: 1006; Albayrak, II, 393); **Mehmed Fevzi Ef.** (d. 1287/1871). Mahkeme katipliği, yazı hocalığı (*Sicil Defteri*, IV, 122, *Dosya*: 3209; Albayrak, 154).

Kızanlıklı: Mehmed Nazmi Ef. (1262/1846-1322/1906). Mahfel-i Şer'iyât kâtipliği, çeşitli kazalarda kadı naibliği, İbtidâ-i Hâriç Edirne müderrisliği, Hareket-i Hâriç ve Dâhil müderrisliği (*Dosya*: 3321; Albayrak, III, 248); **Osman Zühtü Ef.** (1266-1341/1925 İstanbul). İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç ve İbtidâ-i Dâhile terfî. Fatih dersiamlarından (*Dosya*: 3447; Albayrak, IV, 201); **Süleyman Sırrı Ef.** (1290/1874-1332/1916). Kadı naibliği (*Sicil defteri*, VI, 50, *Dosya*: 780; Albayrak, IV, 318)

Lofçalı: Ali Rıza Ef. (1235). Prizren Mehmed Paşa Medresesi müderrisliği, İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği (*Sicil Defteri*, II, 57; Albayrak, I, 364); **Mehmed Ef.** (1275/1859-ö. 1331/1915). İbtidâ-i Hâriç Edirne müderrisliği (*Dosya*: 1797; Albayrak, II, 352).

Niğbolulu¹¹² Mevlâ Osman (1000) Haydarpaşa müderrisliği (988); Edirnekapı Sultaniyesine terfî; Sahn Sultan Selim-i Kadim medresesi; Süleymaniye; Süleymaniye darülhadisi ve III. Murad'ın Manisa'da yaptırdığı Medrese-i Cedide müderrisliği (*Şakaik zeyli Atâî*, II, 324-325).

Osmanpazarlı: Ali Murteza Ef. (1279). Yarhisar, Küplü, Bozöyük kadı naiblikleri (*Sicil Defteri*, IV, 178, *Dosya*: 706; Albayrak, I, 333); **Mehmed Hâtemî Ef.** (1283 İstanbul doğumludur, ancak dedesi Osmanpazarlı Tâhir Ef.'dir). İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil ve Mûsıla-i Sahn müderrisliği, Meclis-i Eytâm İdâresi başkâtipliği ve Galata kadı müşavirliği (*Sicil Defteri*, II, 437; Albayrak, III, 177); **Ömer**

¹¹² Niğbolu/Nikopol. Bulgaristan'ın Zisto sancağında ve Zisto'nun 40 km. garb-i şimalisinde olarak Tuna sahilinde kazâ merkezi bir kasaba (Samü, *a.g.e.*, VI, 4637); Kuzey Bulgaristan'da (Plevne idare bölgesi) liman şehri, Tuna'nın sağ kıyısında. Osmanlı devrinde ilk dönemler Rumeli eyaletine bağlı bir sancak merkezi iken Abdülaziz tarafından Tuna vilâyetinin Rusçuk sancağına bir kaza olarak bağlandı (*Meydan Larousse*, IX, 342).

Lütfî Ef. (d. 1285/1869). Bozöyük Cezeri Kasım Paşa Medresesi'nde müderrislik, Ertuğrul sancağı müftü müsevvidliği (*Dosya:* 1987; Albayrak, IV, 235); **İsa Ruhi Ef.** (1262-1326/İstanbul). Fatih dersiamlarından (*Dosya:* 203; Albayrak, II, 234).

Plevneli:¹¹³ **Mustafa Şevket Ef.** (1254/1838-1913). Çeşitli kazalarda kadı naibliği, Basra-Mecd-i Kebîr kadılığı (*Dosya:* 1012; Albayrak, IV, 130); **İbrahim Rüştü Ef.** (d. 1294/1888). Susurluk İhsâniye medresesi müderrisliği, Susurluk çarşı cami-i kebrinde tedaris (*Dosya:* 3111; Albayrak, II, 173).

Pravadili: **Ahmed Şükrü Ef.** (1285) Mekteb-i Nüvvâb mezunu Simav kadı naibliği (*Sicil Defteri*, II, 234, *Dosya:* 3790; Albayrak, I, 285-86); **Salih Hilmi Ef.** (1262/1846). Pravadi kazâsı medresesinde müderrislik, Pravadi ve Balçık müftülüğü, İpsala kadı naibliği (*Dosya:* 150; Albayrak, IV, 285).

Ruşçuklu: **Hacı Ahmed Ef.** Fatih dersiamlarından (Albayrak, I, 212); **Hafız Hasan Hilmi Ef.** (d. 1288). Kırâât-ı Aşere ve Seb'ayı ikmâl, İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği, Tedkik-i mesâhif ve müellefât-i şer'iyye meclis kâtipliği (*Sicil Defteri*, IV, 52, *Dosya:* 189; Albayrak, II, 83); **Mehmed Emin Ef.** (1277/1861-1931 İstanbul). İstanbul'un çeşitli camilerinde vaizlik, Süleymaniye ve Sultan Ahmed kürsü vaizliği (*Dosya:* 5550; Albayrak, III, 112-13); **Osman Nuri Ef.** (d. 1265). Ruşçuk ve Aydos Rüşdiyelerinde muallimlik, İslimye kadı naibliği, İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği (*Dosya:* 310; Albayrak, IV, 189-90); **İbrahim Hakkı Ef.** (1254-1323/1907). Varna müftülüğü, Vize kadılığı, Filibe müftülüğü, Dedeagaç kadılığı, Mekke-i Mükerreme kadılığı (*Dosya* 1753; Albayrak, II, 208).

Silistrelî:¹¹⁴ **Abdülkadir Hulusi Ef.** (1297). Çeşitli merkezlerde kadılık (*Sicil Defteri*, V, 209, *Dosya:* 776; Albayrak, I, 134-35); **Arif Ef.** Fatih dersiamlarından (Albayrak, IV, 338); **Mehmed Hamdi Ef.** (d. 1299). Kadı naibliği, Biga müftülüğü ve Bursa müderrisliği (*Sicil Defteri*, VII, 121, *Dosya:* 3019; Albayrak, III, 173); **Süleyman Hilmi (Tunahan) Ef.**

¹¹³ Plevne/Pleven, Bulgaristan'da Sofya'nın 138 km. şark-ı şimalisinde livâ merkezi (Sami, *a.g.e.*, II, 1532); Bulgar yaylasında idare bölümü merkezi, Balkan dağının kuzeyinde. XIX. asırda ondokuz caminin yer aldığı Plevne, 1877'de ünlü Plevne müdafaasının ardından Rusların eline geçti ve Berlin Antlaşması'yla 1878'de Bulgar Prensiği'ne bağlandı (*Meydan Larousse*, X, 194).

¹¹⁴ Silistre/Silistra, Tuna sahilinde Sofya'nın 359 km şark-ı şimalisinde ve Bükreş'in 101 km. şark-ı cenubisinde sancak merkezi bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, IV, 2599); Bulgaristan'ın kuzeydoğu kesiminde, Tuna ırmağının güney kıyısında Romanya (Dobruca) sınırı yakınında il merkezi şehir. 1878 Berlin Antlaşması'yla Bulgaristan'a verildi. 1913'te II. Balkan Savaşı sırasında Romanya'nın eline geçen Silistre, ancak 1940 yılında Craiova Antlaşması'yla Bulgaristan'a geri verildi (*Meydan Larousse*, XI, 337).

(1304/1888-1959). Süleymaniye Medresesi Tefsir-Hadis bölümü mezuniyeti, İstanbul İbtidâ-i Hâriç müderrisliği, dersiamlık ve çeşitli camilerde vaizlik. Süleymancılık hareketinin lideri (*Dosya*: 4137; Albayrak, IV, 306).

Sofyalı: Mehmed Bahri Ef. (d. 1276/1860) çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Sicil Defteri*, VI, 90, *Dosya*: 4229; Albayrak, III, 50); *Mehmed Emin Ef.* (1254/1838- 1321/1905). Çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Dosya*: 1956; Albayrak, III, 117).

Şumnulu: Ahmed Hasan Davudoğlu (1913-1983). Nüvvâb mezuniyeti, Ezher'de tahsil, Nüvvâb'da önce hocalık sonra 1945-48 yılları arasında müdürlük, 1950'de Türkiye'ye göç, Diyanet İşleri Başkanlığı'na intisap, MEB kadrosuna intikal, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde hocalık, 1962-65 yıllarında aynı yerde müdürlük;¹¹⁵ *Emrullah Fezullah Ef.* (d. 1877/Şumnu). İstanbul Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi mezunu. 1913'te Bulgaristan'a dönüş, Şumnu Medresesi müderrisliği, Medresetü'n-Nüvvâb müdürlüğü - 1922-41 yılları arasında bu göreve devam etti -¹¹⁶); *Hafız Mehmet Ali* Medresetü'n-Nüvvâb'da Kur'an-i Kerim hocalığı;¹¹⁷ *Hasan Fevzi Ef.* (d. 1263). Erkek müftülüğü, İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği (*Sicil Defteri*, VI, 40; Albayrak, II, 76); *Mehmed Es'ad Ef.* (d. 1264/184). Tirmova ve Sofya müftülüklerinde çalıştıktan sonra Meclis-i Tedkikaat-ı Şer'iyye âzalığı ve Fetvâhâne müsevvidliği (*Dosya*: 29; Albayrak, III, 134-35); *Mehmed Nuri Ef.* (1300/1884-1927/Bursa). Tedkik-i Mesâhif Meclisi üyesi Hafız Süleyman Ef.'den Kırâât-ı Aşere'yi ikmal, Süleymaniye medresesinden Tefsir-Hadis icazeti, İstanbul müderrisliği (*Dosya*: 4479; Albayrak, III, 273); *Mustafa Nuri Ef.* (1265-1331/1915). Nüvvâb mezuniyeti, çeşitli kazalarda kadı naibliği (*Sicil Defteri*, III, 79, *Dosya*: 2697; Albayrak, IV, 105); *Salim Sabri Ef.* (1268/1852). Nüvvâb mezuniyeti, çeşitli kazalarda kadı naibliği, İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği (*Sicil Defteri*, III, 219, *Dosya*: 1096; Albayrak, IV, 292-93); *Şükrü Ef.* (1280-1334/1918). Kütahya Haliliye Medresesi ve Kütahya Livâ müderrisliği (*Dosya*: 3374; Albayrak, IV, 338); *Şumnu-Pazarcıklı Mustafa Salim Ef.* (d. 1281/1865). Çeşitli memuriyetlerin yanında İbtidâ-i Dâhil Edirne müderrisliği, Hareket-i Dâhil, İbtidâ-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniyyeye terfî, Aydın vilâyeti merkez kadı müşavirliği (*Sicil Defteri*, II, 161, *Dosya*: 834; Albayrak, IV, 21).

¹¹⁵ *Bulgaristan'da Türk Eğitim...*, s. 36.

¹¹⁶ *A.g.e.*, s. 34.

¹¹⁷ *A.g.e.*, s. 42.

Tirnovalı: Abdi Ef. (1289). Tirnova kazası müderrisliği (*Dosya*: 1870; Albayrak, I, 60); **Ahmed Hamdi Ef.** (1281-1333). Pazarcık ve Söğüt kazası müderrisliği (*Dosya*: 3790; Albayrak, I, 212-213); **Hacı Ömer Ef.** Edirne Necatiye ve Merkez medreselerinde müderrislik, Sandıklı müderrisliği, İbtidâ-i Hâriç Edirne müderrisliği (*Dosya*, 1457, *Sicil Defteri*, VII, 115; Albayrak, IV, 205); **Hafız Emrullah Ef.** (d. 1288). Çorlu-Türbedere ve Çorlu müderrisliği (*Dosya*: 477; Albayrak, I, 411-12); **Mehmed Ef.** (d. 1267/1851). Kırcaali medresesinde tedris, Tirnova Camii imam-hatipliği, Tirnova müderrisliği (*Dosya* 142; Albayrak, II, 361-62); **Mehmed Ef.** Kanlıca-İskenderpaşa Medresesi'nde müderrislik (*Şakaik* IV, 557); **Mehmed Hilmi Ef.** (1259/1843-1334/1918). Fatih Camii dersiâmlığı, Uncu Hafız Medresesi müderrisliği, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç ve İbtidâ-i Dâhil müderrislikleri (*Dosya*: 3453; Albayrak, III, 196-97); **Mustafa Hilmi Ef.** (d. 1287). İbtidâ-i Hâriç Edirne müderrisliği, Karamürsel kazası müderrisliği. (*Sicil Defteri*, VII, 69; Albayrak, IV, 83); **Mustafa Lütfi Ef.** (1282/1866-1338/1922 İstanbul). Çeşitli okullarda muallimlikler, özellikle Cem Sultan Nümüne Mektebi Kur'an-ı Kerim ve Malumat-ı Diniyye muallimliği (*Dosya*, 905; Albayrak, IV, 93); **Mustafa Nuri Ef.** (1267-1331/1915). Fatih Camii'nde tedris (*Dosya*: 3531; Albayrak, IV, 105); **Mustafa Rasim Ef.** (1273). Çeşitli mekteplerde muallimlik, Çanakkale müftülüğü (*Sicil defteri*, VII, 146, *Dosya*: 3001; Albayrak, IV, 109); **İbîş Rüşdü Ef.** (1246). Tekke camii müderrisliği, Osmanpazarı müftü vekilliği, sonra müftülüğü (*Dosya*: 1797; Albayrak, II, 151); **İbrahim Ef.** (1262/1846-1330/1914). Aksaray Valide Laleli Eyüp Sultan, Nur-u Osmaniye, Fatih, Bayezit, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Ayasofya kürsü şeyhlikleri, aynı zamanda da Fatih Camii müderrisliği (*Dosya*: 243; Albayrak, II, 176); **İdris Sıdkı Ef.** (1271-1341/1925). Üsküdar Mihrimah Sultan Camii kürsü şeyhliği, selâtin camileri vaizliği, özellikle Sultan Ahmed Camii kürsü şeyhliği (*Dosya*: 5570; Albayrak, II, 228).

Varnalı: Mehmed Sâlim Ef. (1277-1919/Şam). Nüvvâb mezuniyeti, çeşitli kazâlarda kadı naibliği, Mûsıla-i Sahn Bursa müderrisliği (*Sicil Defteri*, II, 299; *Dosya*: 890; Albayrak, III, 329); **İsmail Hakkı Ef.** (d. 1263). Varna Kız mektebi muallimliği, Abdurrahman Ef. medresesi müderrisliği, 1310'de Varna müftülüğü (*Dosya*: 1796; Albayrak, II, 282).

Vidinli Süleyman Hulûsî Ef. (1251/1835). Reisülkurrâ Turşucuzâde'den hafızlığı iknâl; Vidin'de çeşitli camilerde imam-hatiplik, sıbyan muallimliği ve Vidin müftülüğü (*Dosya* 301; Albayrak, IV, 307-308).

*Yanbolulu*¹¹⁸ *Mustafa Ef.* (1268-1314/1897). Çeşitli kazâlarda kadı naibliği (*Dosya*: 1298; Albayrak, IV, 44), Fatih Camii'nde tedris, İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği, Hareket-i Hâriç ve Dâhile terfi (*Dosya*: 238; Albayrak, IV, 44); *Seyyid Ef.* Fatih dersiâmlarından (Albayrak, IV, 127).

Zağralı Mehmed Ef. (ö. 1037). 1025-1037 yılları arasında, sonuncusu Vefâ Hakaniyyesi olan pek çok medresede müderrislik (*Şakaik*, II, 709); *Eski Zağralı Halil Ef.* (d. 1283). Mekteb-i Kuzât mezuniyeti, Beytümâl İdaresi katipliği, İbtidâ-i Hâriç Bursa müderrisliği, Tedkîk-i mesâhif ve müellefât-i şer'iyye meclis kâtipliği (*Sicil Defteri*, IV, 50; Albayrak, II, 36).

Özet ve Sonuç

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Balkanlarda Kur'an ilimlerinin durumunu ele alan bir girişten sonra;

500 yıl Osmanlı yönetiminde kalan Bulgaristan'ın Varna, Tırnova, Filibe, Rusçuk, Zağra, Vidin, Silistre vb. bölgelerindeki medreseler hakkında bir fikir verilmiş;

Kur'an ilimlerinin Osmanlı maârifindeki yeri ile Osmanlı sonrası Bulgaristan maârifinde -başta yine bu ilimler olmak üzere- dinî ilimlerin durumuna ve bu ilimlerin tedris edildiği kurumların gelişimine dair bilgiler arzedilmiş;

Bulgaristan sınırları içindeki yerleşim birimlerinde doğan müfessirlerin yanı sıra din alimleri ve telif ettikleri eserler ile diğer ilmî ve idarî faaliyetleri anahatlarıyla aktarılmış;

bazı önemli müfessirlerin metodlarını yansıtan çeşitli örneklere yer verilmiş;

söz konusu ilmî faaliyetlerin Osmanlı tefsir geleneğini ne ölçüde yansıttığı, farklılık arzedip etmediği kısaca tahlil edilmiştir.

Makalenin -teorik yanı bir tarafa- Bulgaristan menşeli din alimlerini derli-toplu yansıtmaya çalışmış olduğu görülecektir.

Bulgaristan menşeli müfessirlerin -Osmanlıdaki genel gidişâta uygun olarak- çığır açan bir önder ve teorisyen özelliğinden çok, açılmış yolları

¹¹⁸ Yanbolu/Yambol, İslimye sancağında ve 25 km. cenüb-i şarkisinde olarak Tunca nehri ve Tırnova'dan Burgaz'a giden demiryolu hattı üzerinde bir kasaba (Sami, *a.g.e.*, VI, 4787); Bulgaristan'ın güneydoğu kesiminde Tunca vadisi kenarında şehir, idare bölümü merkezi (*Meydan Larousse*, XII, 715).

ustalıkla izleyen zatlar oldukları ve -daha ziyade- tasavvuf neşvesine sahip buldukları izlenimi edinilmiştir.

Dikkat çeken bir başka nokta da bölgede çok sayıda kurrâ ve hâfızın yetişmiş olmasıdır, ki hâfızlık törenleri bölgede hâlen canlılığını önemli ölçüde sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ALBAYRAK, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması -İlmiye Rıcdilinin Terâcim-i Ahvâli-*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
- ATAY, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi -Medrese Programları, İcâzemateler, Islâhat Hareketleri-*, İstanbul, 1983.
- BURSALI, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri (A Biobibliographical Dictionary of the Ottoman Literature)* 1971 Gregg International Publishers Limited.
- ÇETİNER, Bedreddin. "Atpazârî Osman Fazlı ve el-Lâihâtü'l-Berkıyyât Adlı Tasavvufî Tefsir Risalesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XVI-XVII, 1999), İstanbul 2000.
- ÇİÇEK, Yakup. "Balkanlarda Dinî Hizmetlerin Dünü ve Geleceği", *Azınlık Problemlerinin Çözümünde Bulgaristan Modeli Uluslar arası Sempozyumu (20-21 Mayıs 1999, Şumnu)*'na sunulan bildiri.
- "Sofya'da İki Yıl" (henüz neşredilmemiş Bulgaristan hatıraları).
- DEMİR, Ziya. "Osmanlı müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar-", basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- GÜL, Ahmet. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, Ankara 1997.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin editörlüğünde haz. Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu, *Bulgaristan'da Türk Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb*, İstanbul 1993.
- Meydan Larousse Bityük Lugat ve Ansiklopedi*, İstanbul 1971.
- RECEP, Halil Ethem. "Osman Keskiöğlü Hocamızın Türk-İslâm Kültürüne Hizmet ve Katkıları", *Türk Dünyası Aydınları.. Sempozyum Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*. Haz. Abdülkadir Yuvalı ve arkadaşları, Kayseri 1996.
- SAMİ, Şemseddin. *Kâmusü'l-a'lâm*, İstanbul 1314.
- SÜLÜN, Murat - ÇELİK, Ömer. *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası*, İstanbul 1999, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (FAV) yayınları.
- TAŞKÖPRİZÂDE. *Şakâik-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, Çağrı yayınları, İstanbul.
- TURAN, Ömer. "Balkan Türklerinin Dinî Meseleleri", *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri Sempozyum Bildirileri (Kutlu Doğum Haftası 1997)*, haz. Ömer Turan, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.

YAVUZCAN, Mehmet. "Osmanlılarda Medrese", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bitirme tezi, İstanbul 1982.